

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**FERÎD VECDÎ'NİN ÇAĞDAŞ FİKİR AKIMLARINA
YAKLAŞIMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Hulusi ARSLAN

HAZIRLAYAN
Ali AKARSU

MALATYA-2024

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

FERÎD VECDÎ'NİN ÇAĞDAŞ FİKİR AKIMLARINA YAKLAŞIMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Ali AKARSU

Danışman
Prof. Dr. Hulusi ARSLAN

2024-Malatya

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Hulusi Arslan'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Ferîd Vecdî'nin Çağdaş Fikir Akımlarına Yaklaşımı” isimli tez çalışmam, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın hazırlanmıştır. Tez çalışması sırasında yararlandığım tüm kaynakların hem çalışmamda hem de kaynakçada görüldüğü gibi yöntemine uygun bir biçimde oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Ali AKARSU

02/08/2024

ÖNSÖZ

İnsan var olduğu günden beri düşünme faaliyetinde bulunmuş ve varoluşunu sorgulamıştır. Kendi varlığının yanı sıra etrafındaki olayları merak etmiş ve anlamlandırmaya çalışmıştır. Daha ileri giderek evrenin nasıl meydana geldiğini merak etmiş ve onu meydana getiren ilk maddenin ne olduğu problemi üzerine düşünceler ortaya koymuştur. Bu düşünme işlevi çoğunlukla onu bir yaratıcının varlığına götürmüş ve evrende her şeyin başlangıcının ardında bir kuvvet olduğunu düşünmüştür.

Ele aldığımız fikir akımlarının ortaya çıkmasında insanların mutlak bilgiye erişmek için kullandığı yöntemlerin büyük etkisi vardır. Rönesans ile başlayan aydınlanma felsefesi birçok düşünce sistemini ortaya çıkarmıştır. Bilimsel verileri tek gerçek kabul etmek deney ve gözlemin yanı sıra akla ve duyulara gereğinden fazla değer atfetmek bu dönemin en önemli yöntemlerindendir. Mutlak bilgiye ulaşma noktasında bu araçların yetersiz kaldığını göstermek tezimizin amaçlarındandır.

Çalışmamız Ferîd Vecdî'nin günümüz fikir akımlarından Materyalizm, Pozitivizm, Darwinizm ve Feminizm hakkındaki yaklaşımlarını konu edinmiştir. Dört bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümünde “Materyalizm” ele alınmış olup madde ve ilk illet hakkındaki yaklaşımlara yer verilmiştir. İkinci bölümde “Pozitivizmin” bilgi kaynaklarına ve hangi bilginin güvenilir sayılabileceği üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde “Darwinizm” Vecdî'nin görüşlerin yanı sıra bilim insanlarının yaklaşımlarıyla birlikte incelenmeye çalışılmıştır. Son bölümde ise “Feminizm” ele alınmış olup kadın-erkek eşitliği, özgürlük ve bireyin toplumsal düzene etkileri gibi konularda Ferîd Vecdî'nin görüşleri incelenmiştir.

Bu çalışmanın her aşamasında bilgi ve tecrübeleriyle beni destekleyen, samimiyetini her zaman hissettiren ve beni doğru yönde bilgilendiren danışmanım Prof. Dr. Hulusi ARSLAN'a, bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım Doç. Dr. Mustafa BOZKURT'a, sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmamda desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen, bana olan güvenlerini kaybetmeyen aileme teşekkür ederim.

Ali AKARSU

Malatya 2024

ÖZET

FERİD VECDÎ'NİN ÇAĞDAŞ FİKİR AKIMLARINA YAKLAŞIMI

AKARSU, Ali

Yüksek Lisans, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelam Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hulusi Arslan

Bu çalışma Materyalizm, Pozitivizm, Darwinizm ve Feminizm gibi günümüz fikir akımlarının Ferîd Vecdî nazarında nasıl ele alındığı ve onun bu akımlar karşısındaki yaklaşımı ile ilintilidir. Araştırma konusunun tercihi noktasında bu akımların Müslüman kimliğini yakından ilgilendirmesi ve inançlar üzerinde etkili olması etkili olmuştur. Vecdî'nin araştırma boyunca kullandığı argümanların büyük çoğunluğu dini metinlerden ziyade bilim, akıl ve felsefenin ilkelerinden oluşmaktadır. Bu fikir akımlarının öne sürdükleri fikirler ve hipotezler zaman zaman birbirine benzerlik gösterebilmektedir. Ancak akımların konu ve yöntem bağlamında birbirinden ayrılması her başlığı kendi içinde değerlendirmeyi zorunlu kılmıştır. Birinci bölümde genel olarak materyalizm özel olarak günümüz materyalizmi incelenmiştir. Günümüz materyalizminin madde ve kuvvet hakkındaki tezleri bilim insanlarının yaklaşımlarıyla eleştirilmiştir. İkinci bölümünde pozitivizmin bilgi anlayışı bilim insanlarının yaklaşımlarıyla tartışılmış ve bilimin sabit bir yapı benimsememesi deney ve gözlemin yanı sıra duyular ve aklın yetersiz oluşu tartışılmıştır. Üçüncü bölümde Darwinizm ve esasları incelenmiş ve evrimin uzun bir zaman gerektirmesi eleştirilmiştir. Kalıtım ve körelmiş organlar teorisi ise Vecdî tarafından ilahî ilham ve takdir bağlamında değerlendirilmiştir. Dördüncü bölümde ise kadın cinsini yakından ilgilendiren feminizmin eşitlik, özgürlük iddiaları üzerinde durulmuş ve kadının toplumun inşası noktasında annelik vazifesi ön planda tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam, Materyalizm, Pozitivizm, Darwinizm, Feminizm, Ferîd Vecdî

ABSTRACT

FERİD VECDÎ'S APPROACH TO CONTEMPORARY IDEAS

AKARSU, Ali

Master's Degree, İnönü University Institute of Social Sciences

Department of Basic Islamic Sciences Department of Theological Sciences

Thesis Advisor: Prof. Dr. Hulusi Arslan

This study is related to how today's intellectual currents such as Materialism, Positivism, Darwinism and Feminism are handled in the eyes of Farid Wajdi and his approach to these movements. At the point of preference of the research topic, the fact that these movements are closely related to the Muslim identity and have an impact on beliefs has been effective. The vast majority of the arguments used by Wajdi throughout the research consist of the principles of science, reason and philosophy rather than religious texts. The ideas and hypotheses put forward by these currents of thought may be similar to each other from time to time. However, the separation of the currents from each other in terms of subject and method has made it necessary to evaluate each topic within itself. In the first part, materialism in general and today's materialism in particular are examined. The theses of today's materialism about matter and force have been criticized by scientists' approaches. In the second part, positivism's understanding of knowledge is discussed with the approaches of scientists, and the fact that science does not adopt a fixed structure, experiment and observation, as well as the inadequacy of the senses and reason are discussed. In the third chapter, Darwinism and its fundamentals are examined, and the fact that evolution requires a long period of time is criticized. The theory of heredity and vestigial organs was evaluated by Wajdi in the context of divine inspiration and providence. In the fourth part, the claims of equality and freedom of feminism, which is closely related to the female gender, are emphasized and the duty of motherhood is prioritized in the construction of women's society.

Keywords: Islam, Materialism, Positivism, Darwinism, Feminism, Farid Wajdi

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1
1. Çalışmanın Konusu	1
2. Çalışmanın Önemi	1
3. Çalışmanın Amacı	1
4. Çalışmanın Yöntemi ve Kapsamı.....	2
5. Literatür Taraması.....	4
6. Ferîd Vecdî'nin Hayatı ve İlmi Kişiliği	5
BİRİNCİ BÖLÜM	9
FERÎD VECDÎ'NİN MATERYALİZM'E BAKIŞI	9
1.1. Materyalizm'in Tanımı ve Kökeni	9
1.2. Materyalizm'in Modern Döneme Uzanan Fikrî Gelişimi	12
1.3. Ferîd Vecdî'nin Materyalizm Yorumu	15
1.4. Ferîd Vecdî'nin Materyalizm'e Yaklaşımı	16
1.4.1. Madde ve Kuvvet	16
1.4.2. Ether (Esîr).....	23
1.2.3. İlk İllet.....	25
İKİNCİ BÖLÜM.....	31
FERÎD VECDÎ'NİN POZİTİVİZM'E BAKIŞI.....	31
1.1. Pozitivizm'in Tanımı ve Tarihsel Gelişimi	31
1.2. Ferîd Vecdî'nin Pozitivizm'e Yaklaşımı	34
1.2.1. Bilginin Kendi Sınırlarının Dışına Çıkması	34
1.2.2. Bilginin Duyular ile Sınırlandırılması.....	38
1.2.3. Bilginin Sabit ve Değişmez Olmayışı.....	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	44
FERÎD VECDÎ'NİN DARWİNİZM'E BAKIŞI	44
1.1. Darwinizm'in Tanımı ve Tarihsel Gelişimi	44
1.2. Ferîd Vecdî'nin Darwinizm'e Yaklaşımı	46
1.2.1. Türlerin Kökeni	46
1.2.2. Evrim Süreci.....	49
1.2.3. Doğal Seçilim	56
1.2.4. Kalıtım	59
1.2.5. Körelmiş Organlar Teorisi.....	62
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	65
FERÎD VECDÎ'NİN FEMİNİZM'E BAKIŞI	65
1.1. Feminizm'in Tanımı ve Gelişim Serüveni.....	65
1.2. Ferîd Vecdî'nin Feminizm'e Yaklaşımı	69
1.2.1. Kadın'ın Vazifesi ve Toplumdaki Yeri	69
1.2.2. Eşitlik İddiası.....	73
1.2.3. Özgürlük ve Tesettür	76
SONUÇ	83
KAYNAKÇA	88

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu

Bu çalışmanın konusu son devir Mısırlı ilim ve fikir adamlarından Ferîd Vecdî'nin günümüz fikir akımlarına yaklaşımıdır. Müslüman kimliğini inanç bağlamında etkileyen Materyalizm, bilginin kaynaklarını deney ve pozitif bilgiyle sınırlayan Pozitivizm, evrim teorisi ve doğal seleksiyon gibi hipotezlerle insanın varoluşunu temelden sarsan Darwinizm ve toplumsal yapının en önemli parçası olan kadını ötekileştiren ve yalnızlaştıran Feminizm'i konu edinmektedir.

2. Çalışmanın Önemi

Ferîd Vecdî'nin İslam düşünce geleneğini ilim ve akıl bağlamında değerlendirmeye çalışması onu yenilikçi hareketin öncüleri arasında kılarken onun fikir akımlarını kendine özgü bir üslup ile incelemesi çalışmanın önemi artırmaktadır.

Bu akımlar insanı yakından ilgilendirmekte olup kuşkusuz onun zihin dünyasını da etkilemektedir. Çağın değişmesiyle farklılaşan fikirler kişinin zihin dünyasında olumlu ya da olumsuz karşılık bularak onun bir parçası haline gelmektedir. Vecdî'nin bu konuları değerlendirirken toplumsal yapıyı göz önünde tutması, insan tabiatının özel formu olan fitratı vurgulaması ve yeri geldiğinde akli unsurları ön plana çıkartarak bilimsel unsurlarla desteklemesi konuya zenginlik kazandırmaktadır. Bu konu tematik işleviyle insanı yakından ilgilendirmekte olup gerek ahlakî gerek dinî-kültürel düzeyini etkilediği gibi doğru çözümler üzerinde durması açısından da önemlidir.

Vecdî'nin çağdaş fikir akımlarına yaklaşımı ve değerlendirmelerinin çoğunlukla Batılı bilim insanlarının görüşlerine dayanmaktadır. Problemin salt dini metinler aracılığıyla ele alınmaması konunun sınırlarını genişletmiş ve bilim insanlarının yaklaşımlarıyla zenginlik kazanmıştır.

3. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı Pozitivizm, Darwinizm ve Feminizm gibi günümüz fikir akımlarının Ferîd Vecdî nazarında ne ifade ettiği ve onun bu akımlar karşısındaki tutumunu tespit etmektir. Bu fikir akımlarının günümüz insanını yakından ilgilendirdiği yadsınamaz bir gerçektir. Bu güncel sorunları yüzeysel biçimde ele alarak makul

özmler getirmek güç görünmektedir. Bundan ötürü akımların sağlıklı bir biçimde değerlendirilip ele alınması bir tür gerekliliktir.

Bu çalışmada ele alınan fikir akımlarından Materyalizm, gerek insanın varoluşu hakkında birtakım iddialar sunması ve bunu farklı temeller üzerine oturtması gerekse maddenin ezeli oluşu gibi varoluşu temelden zedeleyen varsayımlar ile insanı inanç bağlamında etkilemektedir. Bu bağlamda Vecdî'nin birer farazî olarak değerlendirdiği bu fikirleri akıl ve bilimsel veriler aracılığıyla tenkit etmeyi amaçlamaktadır.

Pozitivizm ise bilginin kaynağını bilimsel bilgi ve deney ile sınırlamıştır. İnsan pozitif bilgiye ulaşabilmek için birtakım evrelerden geçmiş ve nihayet pozitif yani bilimsel evreye ulaşmıştır. Bu başlıkta Vecdî, bilginin salt bilimsellik sayesinde elde edilemeyeceği, bilimsel bilginin sabit bir karakter benimsemesinin mümkün olmadığını aklın ve duyuların kusurlu yapısını göstermeyi amaçlamaktadır.

Darwinizm konusunda ise evrim teorisi etrafında şekillenen problemler üzerinde yoğunlaşmıştır. Türlerin kökeninin ne olduğu problemi, evrimin uzun zaman gerektirmesinin yanı sıra mutasyon fikrinin varlığının ortaya konması, kalıtımın ilham dairesinde işlenmesi ve körelmiş organların ilahî takdir dairesinde mümkün olabilirliği amaçlanmıştır.

Feminizm başlığında ise toplumsal yapının omurgası olan kadın cinsine hak ettiği değerin verilerek toplumun doğru temeller üzerine oturtulması ideali gözetilmektedir. Günümüzde feminist teorinin özgürlük ve eşitlik söylemleri ve kadının hakiki vazifesine yoğunlaşmıştır. Bu başlık kadının toplumsal olarak hak ettiği değeri özgürlük, eşitlik ve toplumdaki yeri açısından iyileştirmeyi amaçlamaktadır.

Günümüz insanının bu düşüncelerden etkilenerek zihin dünyasının buğulanması doğruya ulaşmasını engellemektedir. Çalışmanın amacı Ferîd Vecdî perspektifiyle insanı inanç bağlamında etkileyen teorileri incelemek, bu fikir akımlarını ele alırken fitrat özelliğine vurgu yapmak, naklin yanı sıra aklın önemsenerek bilimsel yaklaşımlara yer vermek, toplumsal yapıyı bir bütün halinde ele alarak çözümler üretmektir.

4. Çalışmanın Yöntemi ve Kapsamı

Çalışmada çoğunlukla betimleme ve veri analizi yöntemine başvurulmuştur. Bu bağlamda Vecdî'nin kendi eserleri incelenerek onun görüşleri tespit edilmiş ve konuyla

ilgili diğer araştırmalar incelenerek elde edilen veriler analiz edilmiştir. Başlıkta her ne kadar “Çağdaş Fikir Akımları” şeklinde genel bir ifade kullanılmış ise de çalışmamızın kapsamı Ferîd Vecdî’nin bu akımlarından Materyalizm, Pozitivizm, Darwinizm ve Feminizm hakkındaki görüşleriyle sınırlıdır. Çalışmamız dört ana bölümden teşekköl etmiş ve Vecdî’nin kendi sıralaması ele alınarak oluşturulmuştur.

Birinci bölümde Materyalizm ele alınmış olup Vecdî’nin Materyalizm ve Felsefe hakkında kaleme aldığı eserlerinden tercüme ve alıntı yapılarak hazırlanmıştır. Onun konuyla ilgili yaklaşımlarının en iyi şekilde ortaya konması için diğer bütün eserleri de incelenmiştir. Ancak bu konuda en büyük katkıyı onun materyalizmin tenkidi hakkında kaleme aldığı dört ciltten müteşekkil *Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî* adlı eseri vermiştir. Bu bölümde Vecdî’nin yönteminden kaynaklı konuyla ilgili bir problemi ele alırken bilim insanların görüşlerine, tercihlerine ve değerlendirmelerine yer verilmiştir. Bu yöntem çoğunlukla korunmaya çalışılmış ve kapalı ifadelere yer yer yorumlar eklenmiştir. Bu başlık altındaki problemler daha çok bilimsel veriler ve akli argümanlar dairesinde tartışılmış ve dinî metinler üzerinden açıklamalara yer verilmemiştir. Bu bölümde Vecdî hakkında kaleme alınan eserlerden istifade edilmiş ve onun yazılarını içeren *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*n dan istifade edilmiştir. Vecdî’nin eserinde alıntı yaptığı bilim insanların ifadeleri kendi eserlerine müracaat edilmiş ve elde edilen veriler çalışmamıza eklenmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde Pozitivizm ele alınmış ve Vecdî’nin konuyla ilgili yaklaşımlarına yer verilmiştir. Başlığın sağlıklı bir zeminde ele alınabilmesi için pozitivizmin kurucusu Auguste Comte’un eserlerine ve pozitivizmin mahiyeti hakkında ele alınan eserler incelenmiştir. Vecdî’nin konuyla ilgili yaklaşımlarını yine *Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî* adlı eseri vermiştir. Vecdî’nin yaklaşımları bilim insanların yaklaşımları ile desteklenmiştir.

Üçüncü bölümde Darwinizm ele alınmıştır. Vecdî, evrim teorisi hakkında Darwinizm ve Lamarckizm’i aynı çatı altında incelediğinden ötürü Charles Darwin’in ve Jean Baptiste Lamarck’ın tercüme eserleri incelenmiş ve konuyla ilgili yaklaşımları ortaya konmuştur. Bu bölümde Vecdî’nin ele aldığı konular ile buna bağlı değerlendirmeler üzerinde durulmuş ve konu dışına çıkmamaya özen gösterilmiştir. Örneğin doğal seğıilim en güçlünün hayatta kalması ve zayıfın yok olması şeklinde

incelenmemiş olup daha çok doğal seçilimin kalıtım üzerindeki etkisinden bahsedilmiştir. Diğer bir husus bu bölümde alışıldık üslubun dışına çıkılmış ve özellikle kalıtım ve körelmiş organlar başlıklarında dini metinlerden elde edilen verilere dayalı bir yaklaşım sergilenmiştir.

Dördüncü ve son bölümde ise toplumsal bir problem olan Feminizm ele alınmıştır. Bu bölümde daha çok Vecdî'nin Kasım Emîn'e reddiye mahiyetinde kaleme aldığı *Müslüman Kadın* eseri ve *Sırât-ı Müstâkim Mecmuası* da yayınlanan makalelerinden istifade edilmiştir. Onun bu eserindeki yaklaşımına değinmeden evvel Kasım Emîn'in *Tahriru'l-mer'e* ve *el-Mer'etu'l-cedide* adlı eserleri incelenmiştir. Feminizm'e sağlıklı bir yaklaşım sergileyebilmek için feminizm perspektifiyle kaleme alınmış eserlerden istifade edilmiş, konuyla ilgili tez ve makalelerden yararlanılmıştır. Bu başlıkta diğer başlıkların aksine Vecdî'nin bizatihi yaklaşımları üzerinde durulmuş, onun kadın tasavvurunun toplumsal düzen ve İslami perspektif açısından yansımaları değerlendirilmiştir.

5. Literatür Taraması

Ülkemizde Ferîd Vecdî ile ilintili yüksek lisans ve doktora tezi üzerine çalışmaların yanı sıra konuyla ilgili eserler ve makale tarzı çalışmaların da yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar daha çok Temel İslam Bilimleri alanında yapılmıştır. Tefsir Bilim Dalı alanında yapılan çalışmalar şu şekildedir: H. Mehmet Soysaldı, "*Muhammed Ferîd Vecdî El-Mushafu'l-Müfesser İsimli Eserinin Tahlili*" (1990). Sema Geyin "*Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferîd Vecdî'nin Tefsir Görüşleri*" (2011). Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı alanında yapılan çalışmalar şu şekildedir. Fatma Hayrunnisa Çil "*Muhammed Ferîd Vecdî'nin Kelami Edebi Kişiliği ve Makâmeleri*" (2016). Kelam Bilim Dalı alanında yapılan çalışmalar şu şekildedir. Nisa Nur Çardaklı "*Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Mûcize (Ferîd Vecdî örneği)*" (2017). Mikail Çıplak "*Sırât-ı Müstakîm Mecmuası ve Muhammed Ferîd Vecdî'nin Kelami Görüşleri*" (2020). Yakup Çalışkan, "*Muhammed Ferîd Vecdî'de Nübüvvetin Bilimsel Temellendirilmesi*" (2021). Sadık Tanrıku "Modern Mısır'da Nübüvvet Tartışmaları - Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi ve Muhammed Ferîd Vecdî Örneği-" (2021). İslam Hukuku alanında Fatma Göncü ve İsmail Yüksek'in "*Sırât-ı Müstâkim Dergisi'nde Kadının Sosyal Hayatı ve Ferîd Vecdî'nin Dergideki Makaleleri Bağlamında Tesettür*" (2024) adlı makale kaleme

alınmıştır. Eser niteliğinde olan çalışmalar ise şu şekildedir: İsmail Bulut'un "*Nübüvve Çeğdaş Bir Yaklaşım*" adlı eseri, Mehmet Akif Ersoy'un tercüme ettiğı Ferîd Vecdî'nin "*Müslüman Kadın*" adlı eseri, Hilmi Ziya Ülken'in "*Çeğdaş Düşünce Tarihi*" adlı eseri, Lütü Sarar Editörlüğünde "*İslam'ı Uyandırmak' Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler*" adlı çalışma kaleme alınmıştır.

Görüldüğü üzere Ferîd Vecdî hakkında yapılan çalışmalar çoğunlukla Tefsir Bilim Dalı, Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı ve Kelam Bilim Dalı'nda yapılmıştır. Kelam Bilim Dalı'nda yapılmış çalışmalar Vecdî'nin nübüvvet ve mucize gibi kelami görüşleri üzere yoğunlaşmıştır. Kelam Bilim Dalı'nda ortaya konmuş bazı çalışmalar ise Vecdî'nin çeğdaş fikir akımlarına yaklaşımını yüzeysel biçimde ele aldığı görülmektedir. Gerek bu alanda gerek diğere alanlarda ortaya konmuş çalışmaların diğere alanlara katkısı yadsınamaz düzeydedir. Ancak Kelam Bilim Dalı alanında Vecdî'nin çeğdaş fikir akımlarına yaklaşımını detaylı biçimde inceleyen bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Bu çalışma diğere çalışmalardan farklı olarak Vecdî'nin Materyalizm, Pozitivizm, Darwinizm ve Feminizm ile ilgili yaklaşımlarını detaylı biçimde ifade etmek istemektedir.

6. Ferîd Vecdî'nin Hayatı ve İlmi Kişiliğı

Muhammed Ferîd Vecdî 1878 yılında Mısır'ın İskenderiye şehrinde dünyaya gelmiştir. Babasının adı Mustafa Vecdî olup Ahmet adında bir erkek kardeşi vardır.¹ Vecdî, aslen Türk kökenli, kültürlü, müteedeyyin ve orta gelirli bir aileye mensuptur.²

İlk eğitimine dört yaşında İskenderiye'de başlamış on dört yaşına geldiğinde Kahire'ye göç etmiştir. Göç etmesinin ardında 1882 ortalarında İngiliz ve Fransız donanmasının işgallerinin etkisi büyüktür.³

Vecdî, on altı yaşına geldiğinde bir takım ruhsal ve bedensel problemler yaşamıştır. Bu problemin ortaya çıkardığı olumsuzluk onu inanç bağlamında etkilemiş ve İslami ilimlerden şüphe duymasına sebep olmuştur. Babası Mustafa efendinin bir dönem ilim yurdu olan Dimyat şehrinde göreve atanma ihtimalini öğrenince oradaki ilmi ortamdan istifade etmek için ailesiyle oraya intikali arzulamıştır. Nihayet Dimyatta babasıyla bazı ilim meclislerinde bulunmuş ve o dönemin ilim adamlarına evren ve yaratıcıyla ilgili

¹ Muhammed Taha el-Haciri, *Muhammed Ferîd Vecdî Hayatûhu ve Esaruhû* (Kahire: el-Matbaatu'l-Fenniye, 1970), 97.

² el-Haciri, *Muhammed Ferîd Vecdî Hayatûhu ve Esaruhû*, 21.

³ el-Haciri, *Muhammed Ferîd Vecdî Hayatûhu ve Esaruhû*, 19-21.

sorular sormuş ama istediği cevabı alamamış, bunun üzerine içinde bulunduğu şüphe tohumları artmıştır. Bu buhranın içinden bu yöntemle çıkamayacağını anlayan Vecdî, uzun bir zaman İslami, toplumsal, sosyolojik, evren ve yaratılış temalı eserler okumuştur. Kendisi hayatının ilerleyen dönemlerinde dönüp bu sürece baktığında bu sürecin ona fikri özgürlük, özgüven, eserleri anlamada sabır ve metanet gibi noktalarda katkıları olduğunu söylemektedir. Hayatının ilk dönemlerinde böyle bir tecrübe yaşayan Vecdî, bu durumu hayra yorar ve yoğun araştırma ve çalışma rutinlerini sıkılmadan atlattığını ifade eder. Vecdî'nin on altı yaşında Dimyatta katıldığı bir sohbetle İslami ilimlere ilgi duymaya başlamasının arka planı bu şekilde gerçekleşmiştir.⁴

Bundan üç yıl sonra Süveyş'e geçen Vecdî, kısa sürede Fransızca öğrenmiştir. Daha genç denilecek bir yaşta 1895'te kaleme aldığı *el-Felsefetü'l-hakka fî bedâ'i'l-ekvân* adlı eseriyle Batılılara İslam'ı tanıtmak istemiştir. Bu eseri yirmi yaşına varmadan kaleme alan Vecdî, Camille Flammarion'un övgülerine mazhar olmuştur. Aynı yıl kaleme aldığı *Tadbiku'd-diyâneti'l-islamiyye* adlı eseriyle ilim çevrelerinde tanınmaya başlamıştır. 1901'de meşhur kitabı *el-Hadikatü'l-fikriyye* adlı eseriyle Kasım Emîn'in görüşlerine reddiye olarak *el-Mer'etü'l-müslime* adlı eserini yayımlamıştır. İlerleyen dönemde Abbas Mahmûd Akkad ile *ed-Düstûr* gazetesini çıkaran ve kısa zamanda Mısır'ın önemli şahsiyetleri arasına giren Vecdî, Cemaleddin-i Efganî ve Muhammed Abduh'un etkisinde kalmış ve yazdığı yazılarla İslam âlemini aydınlatmak istemiştir.⁵

Vecdî, tefsir, kelam, felsefe ve ansiklopedik olmak üzere sayısı yirmi biri aşan eser kaleme almıştır. Bu eserlerin yanı sıra Arap edebiyatında da birtakım eserleri mevcuttur. Yenilikçi hareketin öncülerinden olup materyalist felsefeye, Kur'an'ın icazı hakkındaki meselelere ve kadının statüsü bağlamındaki yeni kadın söylemine karşı mücadele etmiştir.⁶ Bunun yanı sıra dergicilik alanında da etkin olmuş; *Hayat*, *Düstur*, *Nuru'l-İslam*, *Marife*, *Kullu Şey*, *el-Risale*, *Ezher*, *Müeyyed*, *Muktetaf*, *Ahram* gibi dergi ve gazetelerde makaleleri yayımlanmıştır.⁷

⁴ Muhammed Recep el-Beyyumî, *Muhammed Ferîd Vecdî el-Katibu'l-İslamî ve'l-Mufekkiru'l-Mevsui`* (Dımaşk: Daru'l-Kalem, 2003), 26-27.

⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Ferîd Vecdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1995), 12/393.

⁶ Yavuz, "Ferîd Vecdî", 12/393.

⁷ İsmet Nassar, "el-Müfekkiri el-Misri el-Ezheri Muhammed Ferîd Vecdî", *el-İstiğrab Dergisi* 27 (2022), 248.

Vecdî, birçok farklı alanda eserler kaleme almış yetkin biri olarak kabul edilse de asıl meşhur olduğu alan kalam ilmidir. Pozitivizm’in sansüalist yaklaşımlarına cevap verebilmek için iman esaslarını duyular aracılığıyla açıklama getirmeye çalışmıştır. Klasik kalam yöntemlerini yetersiz bulmuş ve modern ilimlerle paralel olarak kalam ilminde yenilik yapmak istemiştir. Fikrî mücadele noktasında daha çok materyalizmin tenkidi üzere yoğunlaşmıştır. Müslümanlar arasındaki itikadî ve içtimaî problemlerin çözümünü ise mezhep taassubunun sonra ermesiyle ilişkilendirmiştir.⁸

Aydın İslam yazarlarından olan Vecdî, yaşamın bütün sırlarına İslamî bir perspektif ile yaklaşmayı düstur edinmiştir. Bunun yanı sıra ansiklopedik bir bilgin özelliği taşıyan Vecdî, dönemin dinî, ilmî ve toplumsal meseleleri üzerine önemli açıklamalar yapmıştır.⁹ O, bir taraftan İslam düşüncesini ilim ve akıl temelleri ile görmek isteyen yenilikçi şahsiyetler arasında gösterilirken diğer taraftan kadının statüsü hakkında batıyı taklit unsuruna şiddetle karşı çıkmış, İslam dininin kadına bakışını şiddetle savunmuş ve yozlaşmayı reddetmiştir.¹⁰

Vecdî, çalışmalarında sıklıkla Batılı bilim insanlarının düşüncelerine ve görüşlerine yer vererek problemi işlemektedir. Onun bu üslubu zaman zaman eleştirilmesine sebep olmuştur. Konuyla ilgili açıklama yapmak istemiş “*Okurlarımın benim sıklıkla Batılı bilim insanlarının sözleriyle istidlal etmemden dolayı bağışlasın, buradaki kastım onların sözlerine dayanarak İslam dinini tasdik etmek değildir. Çünkü İslam onların yaklaşımlarından üstün ve yücedir*” ifadeleriyle açıklama getirmiştir.¹¹

Vecdî, mütevazı bir aile ortamında orta gelirli bir evde büyümüştür. Babası Mısır’ın belirli şehirlerinde idare işleriyle ilgilenmiş önemli kişiliklerinden olup çevresi İslamî, siyasi ve edebî gibi alanlarda bilgili ve kültürlü kimselerden oluşmuştur. Vecdî, babasının etrafında mütevazı biçimde yetişmiş yirmi beş yaşına kadar et tüketmemiş, eğlence yerlerini tercih etmemiştir. Hayatı boyunca bid’atlar, haramlar ve günahlarla mücadele etmiş her nerede olursa olsun hakkı söylemekten geri durmamıştır. Hastalıktan kırıldığı dönemlerde bile ilimle meşgul olmuş İslam’a hücum edilen metinlere denk geldiğinde

⁸ Yavuz, “Ferîd Vecdî”, 12/393.

⁹ el-Beyyumî, *Muhammed Ferîd Vecdî el-Katibu'l-İslamî ve'l-Mufekkiru'l-Mevsui*, 29.

¹⁰ Muhammed Ferîd Vecdî, *Müslüman Kadın*, ed. Selçuk Alkan, çev. Mehmet Âkif Ersoy (İstanbul: Mevsimler Kitap, 2022), 59.

¹¹ el-Beyyumî, *Muhammed Ferîd Vecdî el-Katibu'l-İslamî ve'l-Mufekkiru'l-Mevsui*, 37-38.

reddiyeler kaleme almıştır.¹² Ömrünün sonlarına doğru münzevi bir yaşam tercih eden Vecdî, 1954'te Kahire'de vefat etmiştir.¹³

¹² el-Beyyumî, *Muhammed Ferîd Vecdî el-Katibu'l-İslamî ve'l-Mufekkiru'l-Mevsui`*, 309.

¹³ Nassar, “el-Müfekkîr el-Mısri el-Ezherî Muhammed Ferîd Vecdî”, 261.

BİRİNCİ BÖLÜM

FERİD VECDÎ'NİN MATERYALİZM'E BAKIŞI

1.1. Materyalizm'in Tanımı ve Kökeni

İnsan tarih boyunca kendisi, âlem ve âlem ötesi hakkında düşünceler ortaya koymuştur. Bu düşünceler ile insan felsefe yapmış ve felsefi düşüncenin içeriği varlık ve düşünce olarak şekillenmiştir.¹⁴ Bu düşüncelerden belki de en önemlisi mutlak varlık ve ilk illet hakkında olanlardır. İnsanı yakından ilgilendiren bu varoluşsal sorgulama işlevi bazen teolojik eksenli giderilmeye çalışılsa da felsefi düşünceden tümüyle soyutlanmış değildir. Bir döneme kadar felsefi düşüncenin temelinde varlık, metafizik ve bunlara ilişkin meseleler yer alırken zamanla ilgi ve yönelimi metafiziğe bırakmıştır.¹⁵ Rönesans'a gelindiğinde ise felsefi düşüncenin araştırma sahası tabiat ötesinden tabiata, evrenin illetinden (Tanrı'dan) evrene yönelirken Rönesans sonrası felsefe tedrici biçimde insanın bizzat kendisine yani aklına ve fikrine yoğunlaşmıştır. René Descartes'ın (öl. 1059/1650) felsefesinde insanın merkezde olması bunun en belirgin örneklerindendir.¹⁶ Bu meyanda Thales (M.Ö 623/545) ile başlayan felsefi düşünce birçok fikir akımının ortaya çıkmasına zemin hazırlarken bunların belki de en önemlisi materyalizm olmuştur.¹⁷ Bu düşünce sisteminin tarihsel gelişimine geçmeden evvel tanımını yapmak yerinde olacaktır.

Materyalizm, maddecilik veya özdekçilik anlamına gelmekte olup her türlü gerçekliğin sadece nesnel olamayıp ruhsal ve tinselliğin temelini özdek (madde) olarak gören ve bunun dışındaki bütün tözleri reddeden dünya görüşüdür.¹⁸ Diğer bir ifadeyle; Evrendeki her şeyin yalnızca ilk töz olan maddeden kaynaklandığını, varlığın sadece madde cinsinden açıklanabileceğini, evrenin biricik temel bileşeni olduğunu ileri süren,

¹⁴ Muhammed Ferîd Vecdî, *Münekaşat ve Rudud* (Kahire: Daru'ül Mısriyye'l-Lübnaniyye, 2022), 251.

¹⁵ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 251-253.

¹⁶ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 254.

¹⁷ Ahmet Arslan, *İlk Çağ Felsefe Tarihi*, thk. Kaan Özkan, ed. Funda Tan (İstanbul: Alfa Yayınları, 2023), 341.

¹⁸ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, ed. Mehmet Öztürk (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2022), "Özdekçilik" 143.

maddeye yaratılmamış, kendinden kaim, ezelî, ebedî, ölümsüz ve nihayetsiz gibi özellikler atfeden, metafiziği reddeden bir varlık anlayışıdır.¹⁹

Materyalizm, madde dışında bir özü (cevheri) kabul etmeyen nesnelliğin dışında ruhsal, ahlakî vb. hususlara madde endeksli açıklamalar getiren felsefî bir mezheptir. Bu anlayış maddeye yüklenen anlam ile tabiatüstü bir gücü reddederken tanrıtanımaz ve determinist²⁰ bir doktrin olarak tanımlanabilir.

Ferîd Vecdî, Materyalizm'in tanımını yaparken onu savunanların iddiaları üzerinden yola çıkar. Onlara göre varlık kadîmdir. Madde kendisinden ayrılmayan, birtakım özellikleri olan ve her şeyin temeli olan bir unsurdur. Birtakım evrelerden sonra maddeden akıl erdiremeyen bir varlık çıkacağı gibi en bilgin bir filozof da türeyebilir. Bu anlayış tabiatta amaçlılık içermez ve salt mekaniktir. Her şey, tabiattan ibarettir, aklın ve duyuların bir etkisi yoktur. Akıl bilimsel veriler ışığında ilk madde ve onun özelliklerine işaret eder. Dinler ve felsefenin öngördüğü bu âlem dışında düşünen bir ruh, güç, akıl gibi hususları tutarsız addeder.²¹

Madde kavramının anlamını şekillendiren diğer bir husus bu kavramın hangi açıdan ele alındığıdır. Vecdî, Paul-Henri Thiry Holbach'ın (öl. 1203/1789) madde kavramını nazarî yönden inceleyen kimselerden olduğunu ifade eder. Bu anlayışa göre madde, evrenin yapı taşı olan ve bütün cisimleri meydana getiren töz anlayışından ziyade Holbach'ın maddeyi salt varlığı açıklayan bir ifade veya tabir olarak düşündüğünü söyler. Buradan hareketle O, Materyalizm'i nazarî yönüyle (teolojik bağlamda) metafizik bir düşünce sistemi olarak değerlendirir.²²

Materyalizm, köken itibarıyla ilk dönem filozoflarının gündemini meşgul etmiş bir düşüncedir. Bu düşüncenin varlığı ilk dönem filozoflarına kadar götürülse de olgunluk aşamasının Demokritos (M.Ö. 370/460) tarafından gerçekleştiği düşünülmektedir. Bu düşüncenin diğer filozofların aksine Demokritos tarafından atomcu arka planıyla ortaya çıkması bir tür ayrıcalık ve üstünlük olarak görülmüştür. Nitekim bu sistemin tam bir

¹⁹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, Şubat 2003), "Materyalizm" 260.

²⁰ Louis Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, thk. Ali Utku, ed. Kemal Kahramanoğlu, çev. Baha Tevfik - Ahmed Nebil (Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2012), 371.

²¹ Muhammed Ferîd Vecdî, *'Alâ Aţlâli'l-mezhebi'l-mâddî* (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1931), 3-4.

²² Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 271.

tutarlılık ve açık bir zihin ile Demokritos tarafından ortaya konulduğu belirtilmektedir.²³ Friedrich Albert Lange'nin (öl. 1291/1875), "*Materyalizm, felsefe kadar eskidir. Ancak, daha eski değildir*" ifadeleri bu sistemin felsefi bir görüş olarak ilk denemeler arasından kendine yer bulduğunu belirtmek için olsa gerektir.²⁴

Materyalizm'in ilk denemeler arasında yer bulması bir yönüyle kabul edilebilmektedir. Ancak ilk çağ filozoflarını materyalist kategoriye dahil etmek güç görünmektedir. Çünkü İlk Çağ doğa felsefesinin ilk madde hakkındaki yaklaşımları incelendiğinde genelde Miletli filozoflar özelde Thales'in arkhe meselesi hakkında "*Bu ilk maddeden nasıl ve niçin birtakım şeyler meydana geliyor? Ana maddede ne oluyor, geçiyor ki, bundan nesnelerin çokluğu doğuyor?*" sorusuna; Thales henüz bunun bulunamadığını söylemiş ancak bunu anlamının güç olmadığını belirtmiştir. Burada sözü edilen maddeye canlılık atfedildiği ve bir nevi her maddenin içinde ona ait bir güç kabul edildiği anlaşılmaktadır. Madde, bu güç ile kendiliğinden değişebilir ve farklı biçimlere bürünebilir. Buna ise yaratma denilmektedir. Thales'in "*Her şey Tanrılar ile doludur*" sözü öz itibarıyla materyalizmden ayrılmaktadır. Zira Thales'in maksadı şu olsa gerektir; her şey canlıdır, her şey içinde tanrısal bir yaratıcı gücü taşıyan su ile doludur.²⁵ Thales her şeyin esrarengiz, canlı güçlerle dolu olduğunu düşünmekteydi. Mıknatısın demiri çekmesi olgusundan hareket ederek bu olguyu genelleştirmiş ve bütün varlıkların içine yerleştirmiştir. Thales, canlı cansız demeden bütün varlıkların ruh veya yaşam ile dolu olduğunu düşünmüştür. Bundan ötürü onun her şey tanrılarla doludur sözü her şeyin canlı güçlere sahip olması anlamına gelebilmektedir.²⁶ Thales'in bu yaklaşımı ilk bakışta Demokritos'un madde hakkındaki yorumlarına benzerlik gösterse de Thales'in yaratma fikrinin aksine Demokritos'un mekanist ve atomcu nazariyesi her iki görüşü birbirinden ayırmaktadır.

Materyalist düşüncenin ilk denemeler arasında yer bulması bir yönüyle kabul edilebilmektedir. Ancak ilk çağ filozoflarının ilk neden hakkında ortaya koydukları hилоzoist (canlı özdekçi) yaklaşım ilk dönem filozoflarını materyalizmden ayıran en önemli etken olmuştur. Konuyla ilgili Hilmi Ziya Ülken'in (öl. 1393/1974) vurguladığı

²³ Friedrich Albert Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, çev. Ahmet Arslan (Ankara: Sentez Yayıncılık, 2016), 17.

²⁴ Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 17-18.

²⁵ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2022), 23-24.

²⁶ Arslan, *İlk Çağ Felsefe Tarihi*, 117.

gibi ilk dönem filozofları madde hakkında su, ateş hava vb. yorumlar getirmeleri salt maddi bir yaklaşım olmayıp bu tözlerin yaratılmış olduğunu düşünmüşlerdir. Onların bu yaklaşımı doğada içkin bir gaye sebep ilişkisinden kaynaklanmakta olup onların “*Doğa boşluktan nefret eder*” gibi hükümleri sebebiyle olsa gerektir.²⁷

Kısaca, maddeyi evrenin ilkesi yapan eski Yunan atomcularından Leukippos’un (MÖ 5.yüzyıl) ve öğrencisi Demokritos’un görüşlerinin sistemli özdekçiliğe (maddeciliğe) kapı araladığı görülmektedir.²⁸ Buradan hareketle Materyalizm ’in sistemli bir biçimde atomculuk arka planıyla M.Ö. 4. yüzyılın başlarında ortaya çıktığı söylenebilir. Demokritos’un ilk madde hakkında sergilediği mekanist tutum ve atom hakkındaki “*Gerçek, atomlar ve atomların hareketleridir*” sözü onu kendinden önceki filozoflardan ayıran en önemli özelliklerden biridir.²⁹

1.2. Materyalizm’in Modern Döneme Uzanan Fikrî Gelişimi

Materyalist felsefenin ortaya çıkışından günümüze belirli dönemlerde etkisini kaybetmiştir. Orta Çağ felsefesi bu dönemlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu çağ felsefesinin en önemli özelliği teolojik bir düşünce yapısına sahip olması, kilise ve din adamlarının bilim üzerindeki etkisi ve dogmatik yaklaşımlar gibi nedenler materyalizm düşüncesinin bu dönemde etkili olamamasına sebep olmuştur.

Orta Çağ Avrupası’nda pek etkili olamayan materyalist felsefe Orta Çağ İslam coğrafyasında daha etkili olmuştur. İslam aleminde “Dehrîyyun” adıyla bilinen materyalist anlayış yalnız duyular alemini kabul ederek Allah’ı ve ruhu dolayısıyla görünmez bir alemin varlığını inkâr etmiştir. Bu düşünce sistemi zamanı ezeli ve yaratılmamış addettiklerinden ötürü bu isim ile anılmıştır. Dehrîler’in en meşhur savunucusu olan İbn Ravendî (öl. 301/914), alemin yaratılmadığı fikriyle vahdet fikrine karşı çıkmış ve alemin ezeli olduğunu savunmuştur.³⁰

Orta Çağ ile Yeni Çağ arasında bulunan ve köprü niteliği taşıyan Rönesans dönemi çok yönlü ilerlemenin ve felsefi düşüncelerin etkili olduğu bir dönem olup materyalist felsefeye de ivme kazandırmıştır.³¹ 16. yüzyıla gelindiğinde tabiat ve gökbilimleri ile

²⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, ed. Gülseren Ülken (Ankara: Doğu Batı yayınları, 2022), 350-351.

²⁸ Akarsu, “Özdekçilik” 143.

²⁹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 44.

³⁰ Bolay Süleyman Hayri, *Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi* (Ankara: Atlas Kitap Yayıncılık, 2018), 30-31.

³¹ Ahmet Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 226.

ilgili bir takım bilim hareketleri kendini göstermiştir. Bu hareketler insanın içinde gizlenen şüpheleri ve merakları harekete geçirmiş ve ruhani felsefe (spiritüalizm) giderek etkisini kaybetmiştir. Bu süreç Materyalizm'in tekrar hayat bulmasına ön ayak olmuş ve Aristoteles'in (M.Ö. 384/322) ruhun ölümsüzlüğü (ebediliği) hakkındaki görüşleri *"Ruhun ölümsüzlüğü bedensiz var olacağını göstermektedir. Bu ise imkânsızdır"* şeklinde tutarsız görülmüş ve tartışılmıştır.³²

17. yüzyıla gelindiğinde Fransız maddeciliğin kurucusu ve savunucularından biri olan Julien Offray de La Mettrie'nin (öl. 1164/1751) cisimsiz ruhun varlığından söz edilemez ve düşünülemez şeklindeki yorumunun yanı sıra cisim ve ruhun, madde ve kuvvet gibi iç içe geçmiş bir bütün olduğu yönündeki ifadeleri etkili olmuştur. Her düşüncenin kaynağı duyular olarak görülmüştür. Aklın bağımsız bir cevher kabul edilmesi halinde insanın diğer canlılardan ayrılması gerektiği düşünülmüştür. La Mettrie, insanlar ve diğer doğal varlıklar arasındaki farklılığı kaldırmak için maddeye duyum özelliği atfeder ve duyumun insanlar ile sınırlı olmadığını savunur. O bütün duyumların duyu organlarımız tarafından gelip, sinirler aracılığıyla beyinle temas kurduğunu ifade eder. O bu temasın sinir kanallarında bulunan bir sıvının hayvansal ve nebati olmak üzere hareket ettiği inancındadır. Ona göre netice itibariyle duyumları hisseden şey maddi olmak zorundadır.³³ Doğrusu Descartes'ın makine hayvanından makine insana geçişi niteliğinde olan makine insanında insan bitki ve hayvan arasındaki farkı ortadan kaldırmış ve insanı daha girift olmakla birlikte hayvanlar gibi birer makine olarak görmüştür.³⁴

Baron d'Holbach'a (öl. 1203/1789) göre evrendeki her şey tabiatın doğal neden sonuç ilkeleri ile sınırlıdır. Bunun dışında bir güç yoktur. İnsan tabiatın kuvvetinin bir eseridir. Evrenin tamamı madde ve hareket olup bitmez tükenmez bir tür neden sonuç zinciridir. Bir nevi bu evrensel sistemin temelinde madde olup madde ve hareket ezelîdir. Tinsel bir tözden söz etmek anlamsızdır. Ruhun ölüm sonrası hissetme ve düşünebilme gibi özelliklerin varlığını iddia eden kişinin bir saatin kırıldıktan sonra hala zamanı gösteren bir araç olarak görmesi gibidir benzetmesinde bulunmuştur.³⁵

³² Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 29-30.

³³ Ahmet Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 366-367; Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 30.

³⁴ Süleyman Hayri, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*, 31; La Mettrie Julien Offray, *Makine İnsan*, ed. Ebubekir Demir, çev. Aslı Avcan - Enfal Erkan (Ankara: Fol Yayıncılık, 2022), 32.

³⁵ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 380-381; Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 31.

Denis Diderot'un (öl. 1198/1784) Meşhur Fransız Ansiklopedisinin "Hareket ve Kuvvet" başlıklı yazısında "Yumurtadan sadece sıcaklık sayesinde bir yaşam organizmasının ortaya çıkması teolojik bütün öğretilere ters düşmektedir" ifadeleri ile kendiliğinden oluşu desteklemiş dine ve kurumlara ciddi eleştiriler yöneltmiştir.³⁶ Diderot'un bu açıklamaları Louis Pasteur'ün (öl. 1312/1895) kendiliğinden oluşum doktrini çürütmesinden evvel olsa gerektir.³⁷

17. ve 18. yüzyıllarında materyalizm büyük bir ilerleme kat etmiştir denilebilir. 18. yüzyılın en belirgin özelliği bütün tabiatı mekanik kanunlara yani hareket kanunlarına indirgemeye çalışmasıdır.³⁸ Diğer özelliği ise salt akla dayanan materyalist düşüncenin bilimselliğe geçmesidir. 18. yüzyıl materyalizmi maddi âlemin hava, su, ateş ve topraktan meydana geldiğini düşünmekteydi. O dönem atmosferin bileşimi üzere Lavoisier (öl. 1208/1794) ve bir takım bilim insanı tarafından yapılan deneyler havanın azot ve oksijen elementlerinden oluştuğunu ortaya koymuştur. Bu bilimsel bulgu ilk kerte de materyalizm tarafından kabul görmemiş ve ancak uzun bir zaman dâhilinde olumlu karşılanmıştır. Bundan olsa gerek Vecdî, bu dönem materyalizmini bilimsel bir doktrin olmasından ziyade salt akla dayanan felsefi bir düşünce sistemi olarak addetmiştir.³⁹

19. yüzyılın en belirgin özelliği ise bilimselliğin tartışılmaz biçimde doğruluğu ve bu temellere dayanan felsefenin tartışılmazlığıdır. Eski düşünürlerin ruh kavramı hakkında yaptıkları yorumlar hayalden ibaret görülmüştür.⁴⁰ Bu dönem materyalizmin en önemli öncüleri Moleschott, Karl Vogt, Büchner ve Erns Hackel'dir. Bu dönemde 18. yüzyıl materyalizmden farklı bir yapı benimsenmiş ısı, enerji ve hayat bahislerinden faydalanılmıştır.⁴¹

Görüldüğü üzere maddeyi evrenin ilkesi yapan antik çağ filozoflarından Leukippos ve Demokritos'tan beri maddecilik farklı biçimlerde kendine yer bulmuştur. Bu düşünce sistemi 17. yüzyılda Thomas Hobbes (öl. 1089/1679) ile İngiltere'de 18. yüzyılda

³⁶ Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu - Feza Günergun (Ankara: Tubitak Yayınları, 2003), 463; Vecdî, *Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 31.

³⁷ A. Ronan, *Bilim Tarihi*, 482.

³⁸ Süleyman Hayri, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*, 31.

³⁹ Ferîd Vecdî, *el-İslam ve Tahriru'l-Fikru'l-İnsani* (Kahire: Darû'l Mısriyye'l-Lübnaniyye, 2006), 101-102.

⁴⁰ Vecdî, *Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 32.

⁴¹ Süleyman Hayri, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*, 32.

Fransa’da La Mettrie ile 19. yüzyılda Almanya’da Holbach ile 19. yüzyılda ise Almanya’da Ludwig Büchner (öl. 1316/1899) ile en üst düzeye ulaşmıştır.⁴²

1.3. Ferîd Vecdî’nin Materyalizm Yorumu

Ferîd Vecdî, madde kavramı ve ona yüklenen anlamdan ötürü materyalizmin öz itibariyle ilk Yunan filozoflarına isnat edilmesine karşı çıkmıştır.⁴³ Vecdî, ilk madde ile ilgili olarak, Thales’in arke hakkında “*Her maddi değişimin ardında ruhani bir etki yatmaktadır*” ifadesi, Anaximandros’ un (M.Ö. 610/546) sonsuz ve sınırsız “apeiron” şeklideki yorumu, Parmenides’in (M.Ö. 515/460) “*Varlık, var olan şeydir. Hiçlik var değildir*” bağlamında salt akılcı ifadelerine yer verirken, Herakleitos’un (M.Ö. 535/475) “*Bu değişken evrenin ardında sabit, değişmeyen bir ilah vardır*” şeklindeki ifadelerini dikkate alarak ilk dönem filozoflarını materyalizmden ayırmaktadır.⁴⁴ Vecdî, “*Onlara baktım, onları iman etmiş gördüm*” ifadelerini kullanır.⁴⁵ Burada İyonya Okulu filozoflarının ilk madde hakkında yaptıkları hилоzoist yorumlar⁴⁶ ve bu yorumların ruh kavramını tümüyle yadsımaması Vecdî’nin onlara karşı tavrını olumlu yönde etkilemiş ve onları bir tür inanç seviyesinde görmesini sağlamıştır.

Vecdî, materyalist düşüncenin kurucusu olarak kabul edilen Demokritos’u da aynı şekilde inanç bağlamında günümüz materyalizmden ayırmaktadır. Ona göre Demokritos ruh ve tanrı kavramlarını kabul etmekle birlikte, tanrıların varlıklara nispetle daha güçlü ve daha hayat dolu atomlardan meydana geldiğini düşünmektedir.⁴⁷ Vecdî’nin bir bakıma rasyonalist olsalar bile doğa filozofları ve Demokritos’a karşı olumlu bir yaklaşımı olduğu açıktır. Bunun sebebi ise doğa filozoflarının her şeyden önce bir görünüş-gerçeklik ayrımı yaparak fenomenlerin arkasında düzenli bir yapı ve kalıcı bir geçeklik düşüncesi olduğundan olsa gerektir.⁴⁸ Zira bu görüş nihayetinde materyalizmin aksine görünür evrenin ötesinde gayb âlemi diyebileceğimiz metafizik bir âlemin varlığını ima etmektedir ki buradan tanrı inancına açılan bir kapı bulunabilir. Vecdî, bu sebeple ilk

⁴² Akarsu, “Özdekçilik” 143.

⁴³ Olivier Bloch, *Materyalizm*, çev. Mine Küpçü (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 11.

⁴⁴ Vecdî, *‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 26-27.

⁴⁵ Vecdî, *‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 28.

⁴⁶ Ülken, *Felsefeye Giriş*, 350.

⁴⁷ Muhammed Ferîd Vecdî, “Felsefe-i Maddiyyun ile Felsefe-i Ruhaniyyun Çarpışması”, çev. Ahmed Hamdi Aksekili 12/300 (Haziran 1914), 243; Vecdî, *‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 28.

⁴⁸ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 34.

filozofların madde hakkındaki görüşlerini modern zamanlarda ortaya çıkan materyalizmden ayrı tutmaya ve onu kökeninden dayanaksız bırakmaya çalışmaktadır.

Konuyla ilgili Vecdî'nin diğer bir yaklaşımı ise materyalistleri natüralist çerçevede görmemesidir. Çünkü Natüralistler doğayı doğa ile açıklamaya özen gösterirken materyalistler tabiatı metafizik bir eksenle açıklamışlardır. Öyle ki onlara göre bu evren bağımsız ve kendine özgü bir maddeden meydana gelmiştir. Bu bağımsız madde de sert ve ince (galiz ve dakik) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Cisimlerin aslını sert (galiz) madde teşkil ederken, ruhların aslını ince (dakik) madde oluşturmuştur. Oysa modern dönem Materyalistlerinden Hobbes, La Mettrie ve Büchner varlığın öz itibarıyla bir olduğunu yani maddenin cisimlerin aslı olduğunu düşünmüşlerdir.⁴⁹ Buradan hareketle Vecdî, ilk atomcu görüşleri düalist, günümüz materyalistlerini ise tekçi olarak kategorize etmiştir.⁵⁰

Vecdî, günümüz materyalistlerinin Demokritos sonrası ortaya çıktığını ve sofist temelli olduğunu ifade eder. Bu hususta etkili olan kimselerden birinin de bu geleneğin başlangıcı olarak kabul edilen Protagoras (M.Ö. 481/411) olduğunu düşünür. Bu iddiayı sofistlerin insanların inancını şüpheye düşürmesi ve ilk illet ile ilgili konularda suyu bulandırılmaları ile bağdaştırır.⁵¹ Dolayısıyla Vecdî, Materyalizm'i, bir yönüyle şüpheli filozofların eşyanın hakikati ile ilgili ortaya attıkları şüpheler sonucu ortaya çıkmış bir düşünce sistemi olarak addetmiştir.

1.4. Ferîd Vecdî'nin Materyalizm'e Yaklaşımı

1.4.1. Madde ve Kuvvet

Madde, fizikî yönüyle yer kaplayan, insan bilincinden bağımsız varlığını sürdüren, duyular ile idrak edilen şeydir. Bu anlamda madde, ölçülüp tartılabilir, çeşitli şekillere bürünebilir, üç boyutlu olup yer kaplayabilme özelliği olan şeydir.⁵²

⁴⁹ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 270.

⁵⁰ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 271.

⁵¹ Vecdî, *'Alâ A'hlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 28; Arslan, *İlk Çağ Felsefe Tarihi*, 2/42.

⁵² Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Atlas Kitap Yayıncılık, 2018), "Madde" 162.

Madde, metafizik anlamda “cisimlerin duyu verileriyle algılanamayan aslı” manasına gelmekte olup heyula ile eş anlamlıdır. Bununda metafizikte karşılığı sûrettir.⁵³

Madde, evrenin kendisinden meydana geldiği düşünülen tinsel olmayan ve temel özelliği yer kaplama olan şeydir.⁵⁴ Bu anlamda yalnızca düşüncede var olup hiçbir şekil almamış madde evrende bulunmamaktadır. O sırf kuvve, sırf imkân veya potansiyel güçtür.⁵⁵

Bazen bu kavram ile bir bütün halinde düşünülen kuvvet ise; bir şeyin özelliklerini, niteliklerini, mekânsal etkileşimini etkileyen eylem, faaliyet veya enerji, meydana getirdiği değişiklik ile hareket ettirici güç şeklinde tanımlanmaktadır.⁵⁶

Bir bakıma her ilim ve öğreti madde kavramına birtakım anlamalar yüklemiştir. Bilim ve teknikteki gelişmelerle doğal olarak ona atfedilen rol de değişmiş ve gelişmiştir. Bir dönem renk, şekil, ağırlık, yumuşaklık gibi somut ve dışsal özellikleri bulunan bir şeyi ifade ettiği gibi soyut ve duyular ile kavranamayan bir imgelem de olabilmektedir. Bu kavrama kimi düşünce sistemleri tarafından ebedî ezelî gibi sıfatların yanı sıra ölümsüzlük gibi özellikler atfedilmiştir. Bir nevi bu anlam genişlemesi 19. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş fakat bu sefer ona atfedilen ezelî ve ebedî gibi nitelikler tartışılmaya başlanmıştır. Diğer taraftan kuvvet kavramı madenin içinde içkin bir özellik veya ona yön veren potansiyel bir güç olarak tanımlanmıştır.

Burada konumuz gereği 19. yüzyıl Materyalizm’in madde ve kuvvet kavramlarına yükledikleri anlamlara ve bu çerçevede yapılan yorumlara yer verilmiştir. Vecdî, bu konuda pek nadir kendi görüşünü zikrederken çoğunlukla konuyla ilgili bilginlerin yaklaşımlarını ve değerlendirmelerini sunmaktadır. Bu yöntem konunun doğru bir zeminde tartışılması gerektiğini arzuladığından olsa gerektir. Buradan hareketle materyalizmin madde ve kuvvet ile ilintili görüşlerine yer vermek yerinde olacaktır.

19. yüzyıl Materyalizm’in madde ve kuvvet ekseninde dönen birtakım iddiaları mevcuttur. Vecdî, 19. yüzyıl materyalizmin önemli temsilcilerinden olan Ludwig Büchner’in maddeci anlayışı üzerinden konuyu ele almaktadır. Buna göre madde

⁵³ Mahmut Kaya, “Madde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2023), 27/303.

⁵⁴ Akarsu, “Özdek” 142.

⁵⁵ Bolay, “Madde” 162.

⁵⁶ Cevizci, “Kuvvet” 245.

ölümsüzdür ve atomlar yok edilemezler. Yok olan şey maddenin kendisi olmayıp onun bileşimi ve şeklidir. Yoktan hiçbir şey var olmayacağı gibi var olan hiçbir şey yok olmaz.⁵⁷ Çekim kuvveti ve ağırlığı olmayan hiçbir madde mevcut değildir.⁵⁸ Maddesiz kuvvet, kuvvetsiz madde olamaz. Madde ve kuvvet aynı şeydir.⁵⁹ Kuvvetler atomların hareketidir.⁶⁰ Tabiatıta madde dışı aktif bir kuvvetin varlığı ilk çağ cehaletidir.⁶¹ Madde ezeli ve ebedîdir.⁶²

O, bu iddialara Gustave Le Bon'un (öl. 1349/1931) maddenin tahlili hakkındaki görüşlerine yer vererek açıklama getirmektedir.⁶³ Le Bon'a göre maddenin değişmez ve yok olmaz (ölümsüz) şeklindeki özelliği onu oluşturan atomun sürekli çözünüp aşınmasıyla sona ermektedir. Bu işlev sonucunda madde yok olmaktadır. Dolayısıyla teorik olarak madde, ölümsüz değildir. Maddenin ölümsüzlüğünü savunan Carl Vogt (öl. 1312/1895), "*Odun içindeki kömür asla yok olmaz, ebedîdir... ve işte yok olan, bu bileşim ve bu şekildir, asla madde değildir*" ifadeleriyle maddenin kaybolduğu düşünülen bu yapısını bir tür form değişikliği olarak algılamaktadır. Onun bu yaklaşımı maddenin (kuvvetin) korunumu yasasıyla paralellik içerisinde olmasına karşın maddenin bu değişim sonucu ortaya çıkardığı kuvvet (enerji) maddenin özelliklerinden biri olarak görülmüştür.⁶⁴ Çünkü materyalizm, kuvveti maddenin alt bir özelliği olarak incelemektedir. Ancak ilerleyen dönemlerde termodinamiğin birinci yasasıyla kuvvetin maddenin bir özelliği olmadığı aksine enerjinin bir formu olduğu ortaya çıkmıştır. Enerjinin korunumu yasası maddenin korunumu gibi bir yasadır. Bu enerji yoktan var edilemediği gibi varsa da yok edilemez.⁶⁵ Burada eleştirilen noktanın değişim sonucu korunan şeyin kütle olmayıp enerji olduğu düşünülmektedir. Diğer bir husus ise maddenin

⁵⁷ Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 30; Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, 382-383.

⁵⁸ Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, 380.

⁵⁹ Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, 372.

⁶⁰ Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, 376.

⁶¹ Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, 373.

⁶² Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, 394.

⁶³ Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 50-51.

⁶⁴ Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, 383.

⁶⁵ Necmiye Kanaş, *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Materyalizm Eleştirisi* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan ve Toplum Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 63.

dönüşmesi veya yok olması sonucunda ortaya çıkan enerjinin bir bölümü yararlı formdan yararsız forma evirilmektedir.⁶⁶

Vecdî, Büchner'in kuvveti tanımlarken onu maddenin bir formu olarak ele alınmasına karşı çıkmaktadır.⁶⁷ Ona göre madde ve kuvvet birbirinden farklı ayrı iki unsurdur. Vecdî, bu yaklaşımını Le Bon'un madde hakkındaki şu yaklaşımına yer vererek desteklemektedir. Madde, yalnızca kuvveti dışarıdan elde edebilen ve özünde kuvvetsiz bir varlık olarak düşünülürken zamanla atomların dışarıdan bir etkiye maruz kalmadan içinde kuvvet barındırdığı anlaşılmıştır. Öyle ki elektrik ve güneş enerjisi gibi evrenin en büyük güçleri maddenin çözünmesi sonucu atomun içinde barındırdığı kuvvet sebebiyle mevcuttur⁶⁸ ifadelerini kullanmaktadır. Bu yaklaşım bir yönüyle Büchner'in maddesiz kuvvet, kuvvetsiz madde tanımına benzerlik izlenimi vermektedir.⁶⁹ Ancak Büchner'in, madde ve kuvveti aynı şey addetmesiyle birbirinden ayrılmaktadır. Diğer taraftan maddeci anlayış madde ve onda içkin kuvvet tasavvurunu benimsemekte ve bunun sonucu olarak kuvvetin sınırlarını daraltmaktadır. Konuyla ilgili Büchner, kimi noktalarda kuvveti maddenin atomlarının bir hareketi olarak tanımlamaktadır.⁷⁰

Le Bon, kuvvet ve madde hakkında; bir şeyin (varlığın) farklı özellikleri olduklarını söyler. Madde kuvvetin sabit formundan olup sıcaklık, ses ve elektrik onun (kuvvetin) sabit olmayan formudur.⁷¹ Burada enerjinin birden fazla formu olduğundan söz edilmiş ve kuvvetin yetki alanının daralarak maddenin (atomun) bir hareketi olarak görülmesi eleştirilmiştir. Le Bon; atomlar tahlil edilip incelenirse ve madde en küçük yapı taşına kadar bölünse, madde diye isimlendirilen sabit (durağan) kuvveti rüzgâr ve hava gibi sabit olmayan (aktif) forma evirmiş oluruz. Madde ve bu durumun sürekliliği kuvvete dönüşmektedir.⁷² Onun bu söylemi bir vecihle 19. yüzyıl materyalizmin kuvvet anlayışıyla paralellik içerisindedir. Büchner'in "*Bir takım muhtelif faaliyetler gerek doğrudan doğruya gerek şekil değiştirmek suretiyle kuvvet haline dönüşebiliyor*" ifadeleri iki anlayışı birbirine yaklaştırmaktadır. Yalnız Büchner, kuvveti maddede içkin

⁶⁶ Ünal Çamdalı, "Termodinamiğin ve Sosyal Sistemlerin Yakın Çevre İlişkilerindeki İlginç Benzeşim, Değişim ve Bir Sonuç-Bir Ümit", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* (2012), 67/2 214.

⁶⁷ Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, 372.

⁶⁸ Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 50.

⁶⁹ Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, 371.

⁷⁰ Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, 376.

⁷¹ Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 51.

⁷² Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 51.

sınırlı bir özellik, onun niteliklerini ve hareketlerini ise dönüşümünden ibaret addetmiştir. Bu iddia Antoine Lavoisier'in yanma deneyi ile desteklenmiş ve yanan cismin oksijen ile birleşimi ve ondan arta kalan külün ağırlık bakımından eksilmemesi madde gibi kuvvetin de ölümsüz olduğuna işaret edilmiştir.⁷³

Diğer bir husus Büchner'in kuvveti salt faaliyet olarak sınırlaması ve atıl kuvvet şeklinde bir ayrımı tercih etmemesinin ardındaki sebep maddenin dışında ondan bağımsız bir kuvveti (olguyu) saf dışı bırakmak gayesinden kaynaklansa gerektir.⁷⁴ Çünkü kuvvetin atıl formda tasavvur edilmesi maddeye etki edecek ve faal duruma getirecek bir kuvveti gerektirmektedir. Bu ise materyalist anlayışa göre açıklanması güç bir durumdur. Dolayısıyla burada madde ve kuvvetin birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak tasavvur edilmesinin ardındaki sebep madde dışı harici bir gücün varlığı ihtimalini ortadan kaldırma arzusu olduğu kanaatindeyiz.

Le Bon; maddenin ağırlığı hakkında, madde ve ona atfedilen özellikleriyle ağırlığı bulunan ve ağırlığı bulunmayan (ether) şeklinde birbirinden ayrılmış olup tek bir formda düşünülmemektedir.⁷⁵ Onun bu yaklaşımı her maddenin benzer yapıda olmadığını göstermiştir. Dolayısıyla madde ağırlığı bulunan ve bulunmayan şeklinde kategorileştirilmiştir. Doğrusu burada ağırlıktan ziyade ısı ve ışık gibi maddelerin ölçülebilirliği tartışılmıştır. Burada bu problemin kaynağı 19. yüzyıl materyalist anlayışın maddenin mahiyeti noktasında belirsiz, girift ve anlaşılmaz tanımlamalar yapmasıyla bağdaştırılabilir.⁷⁶ Bu meyanda ısı ve ışığı meydana getiren cevherin esîr ve atom titreşimleri sayesinde gerçekleştiği iddia edilmiştir.

Vecdî, madde ve kuvvet arasındaki ilişkiyi incelerken; evrende müşahade edilen bütün kuvvetlerin veya onun yansımalarının maddeye atfedilmesine karşı çıkar. O, maddenin kendi formundayken herhangi bir özelliği ile kuvvete üstünlük kuramayacağını ve sınırlama getiremeyeceğini aksine maddenin kuvvetsiz var olamayacağını söyler. Vecdî, “*Madde, varlığın yönlerinden biridir. Varlığın varlık sahasındaki temeli değildir. Ona etki eden olgular ise; o genel kuvvetin etkisidir*”⁷⁷ ifadeleri ile kuvvetin değil

⁷³ Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, 387.

⁷⁴ Mustafa Lütfî, *Red ve İsbât*, ed. İbrahim Hakkı Kaynak - Ali Utku (Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2014), 235.

⁷⁵ Vecdî, *‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 50.

⁷⁶ Lütfî, *Red ve İsbât*, 230-231.

⁷⁷ Vecdî, *‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 11.

maddenin etki alanını kısıtlamaktadır. Diğer taraftan maddesiz kuvvet ile ilgili Vecdî, duyular ile algılanan maddenin elektronlardan meydana geldiğini ifade etmiş ve maddesiz kuvvetin de var olabileceğini söylemiştir.⁷⁸ Doğrusu bu problem dünyaya gelen güneş ışınlarının madde cinsinden mi yoksa kuvvet cinsinden mi olduğu sorusunu akla getirmiştir. İsmail Ferîd, ışığın esir titreşimleri olarak görülmesi halinde “gelmek” eyleminin madde için geçerli olduğunu düşünmüştür. Yani titreşim gelemeyen bir madde gelebilir şeklinde yaklaşmıştır.⁷⁹

Diğer bir husus Vecdî, madde ve onda içkin kuvvet teorisinin aksine madde ve kuvveti iki ayrı özellik addetmiştir. Bu bağlamda maddeyi dışarıdan etkiye muhtaç görerek materyalizmin madde ve kuvvet yaklaşımından ayrılmıştır.⁸⁰ Doğrusu madde ve kuvvetin aynı şey olarak addedilmesi güçtür. Konuyla ilgili Ferîd Kam (öl. 1363/1944), “Zerrenin bazıları hendesi olup uzama; bazıları da dinamizme ait olup kuvvete irca edilen iki türlü özelliğe sahiptir. Uzam bileşik; kuvvet basittir. Uzam sonsuza kadar bölünebilir; kuvvet ise bölünemez. Uzam tasavvur edilebilir; Kuvvet ise asla tasavvur edilemez” olduğundan bu özelliklerin tek bir cisimde buluşmasının mümkün olmadığını belirtmiştir.⁸¹

Vecdî, maddenin kuvvete nazaran edilgen formda olmasını bir tür eksiklik saymaktadır. Eksiklik ve kusur üzerine bir düşünce sisteminin geliştirilmesini tutarsız addetmektedir.⁸² Asıl ve cevher olarak addedilen madde modern fizik tarafından çürütülmüştür. Atomların, çekirdeklerinde bulunan kuvvetlerden ibaret oldukları ortaya konmuştur. Çekirdekte bulunan pozitif, negatif ve nötr elektrik kuvvetleri ancak birbirine bağlı olarak var olabilmektedir.⁸³

Maddeye ezeli ve ebedî gibi özellikler atfetmekle ilgili olarak Vecdî, bu iddianın argümantatif biçimde oluşmadığını ve maddenin bünyesinde birtakım özellikler barındırarak hiçlikten mükemmelliğe ulaştığını kanıtlama noktasında bilimin eksik ve yetersiz kaldığı düşüncesindedir. Diğer bir husus Vecdî, Natüralistler gibi maddenin bir

⁷⁸ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 259.

⁷⁹ İsmail Ferîd, *İbtal-i Mezheb-i Maddiyyun*, ed. Ali Utku - Sepehri (Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2012), 252-253.

⁸⁰ Arslan, *İlk Çağ Felsefe Tarihi*, 348.

⁸¹ Ömer Ferîd Kam, *Metafizik*, ed. Suat Ak (İstanbul: Büyüyenay Yayıncılık, 2020), 65.

⁸² Vecdî, *‘Alâ Aylâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 6.

⁸³ Bekir Topaloğlu, *İslam Kelamcılarının ve Filozoflarının Göre Allah’ın Varlığı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992), 154-155.

kuvvet tarafından hareket ettirildiğini mümkün görmektedir. Ona göre evrende maddenin gözümüze çarpan bu özellikleri onun kendi özellikleri olmayıp ona bu yetkinliği veren bir gücün özelliğidir.⁸⁴ Benzer yaklaşımı Salih Zeki -de (öl. 1339/1921) sergilemektedir. Ona göre; “*Maddeyi atomlardan atomları da moleküllerden mürekkep olarak kabul etmek ve atom ile moleküllerin özelliklerini ortaya koymak maddi mahiyeti belirlemeye yeterli olamaz.*” Dolayısıyla maddenin özellikleri, türleri ve oluşumu hakkında yorum yapılabilirken onun ne olduğu sorusu ise muğlâktır.⁸⁵

Vecdî, maddeye (varlığa) ezeli, ebedî hatta sınırsız (sonsuzluk gibi) özellikler atfetmeyi tutarsız görmemektedir. Onun karşı çıktığı nokta ilk varlığın madde ile sınırlandırmış olmasıdır.⁸⁶ Burada Vecdî'nin tavrı önemlidir; Onun ortaya atılan hipotezler ve savunulan fikirler karşısında salt inkâr yolunu benimsemediği açıktır. Zira Vecdî'nin yer yer ilk illeti bir güce bağlayarak Aristo'nun maddeye form kazandıran fakat kendisi madde olamayan, değişmez, ebedî ve ezeli ilk hareket ettirici fikrine yaklaştığı görülmektedir.⁸⁷ Vecdî, maddeye ebedî ve ezeli gibi sıfatları atfederek bir tür töz metafiziği yapmaktadır. Bu töz ki, “*Var olmak için kendinden başka bir şeye ihtiyaç duymayan varlık*” tır. Bu önerme yalnızca Tanrı için geçerlidir. Burada onun madde karşısındaki tutumunu bir yönüyle Spinoza (öl. 1087/1677) rasyonalizmine benzetmekte mümkündür. Yalnız Vecdî'nin mekanist evren anlayışına karşın varlığın bir yaratıcının kadim bilgisi dâhilinde meydana geldiğini ifade etmesi onun netice itibarıyla konuya teolojik yaklaştığını göstermektedir.⁸⁸ Doğrusu semavi dinlere göre kadîm yani ezeli ve ebedî gibi özellikler yalnızca Allah için geçerlidir. Allah her şeyi yoktan yaratmış olup onun dışında kalan her şey hâdistir. Dolayısıyla Vecdî, ezeli maddeye “İlah”, materyalistler ise “Madde” diyerek birbirinden ayrılmıştır.⁸⁹

Buraya kadar materyalizmin iki yönden eleştiriye maruz kaldığını söyleyebiliriz. Birincisi: ana madde sorunu olup özne ve nesne aynı şey sayılmıştır. İkincisi: oluş sorunu

⁸⁴ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 262.

⁸⁵ Salih Zeki, *Hikemiyât*, thk. Ebubekir Demir, ed. Ali Utku (Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2022), 604.

⁸⁶ Vecdî, *Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 5-6.

⁸⁷ Aydın Topaloğlu, “Materyalizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/138.

⁸⁸ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 304-305.

⁸⁹ Vecdî, *Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 6; Hüseyin Aydın, *Yaratılış ve Gayelilik* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 53-54.

etrafında şekillenmiş ve tek bir tözden değişen şeylerin çokluğu nasıl meydana gelmektedir.⁹⁰

Diğer bir husus, materyalizmin madde fikri ve öne sürümleri incelendiğinde maddeye yüklenen özellikler genelde enerjinin özellikleri ve niteliklidir. Bu özellikler direkt olarak enerjiye yükleniyorsa o vakit madde kavramının gereklilik (zorunluluk) problemi de tartışılmalıdır.⁹¹ Konuyla ilgili Le Bon; kâinata varlığı bilinen çoğu kuvvetlerin “*atomlar dâhilindeki enerjinin maddenin maddelikten çıkması münasebetiyle serbest kalmasından meydana geldiği*” görüşüyle maddesiz kuvvetin de var olabileceğini tutarlı görmektedir.⁹²

Bir dönem madde ve kuvvet kavramlarına yüklenen sayısız özellik, farklı bir kavrama daha yüklenmiştir. Bu kavram esîr kavramıdır. Esîr, sayısız belirsizliği açıklamak için kullanılmış ve dönemsel olarak alternatif kavram konumuna indirgenmiştir. Madde ile ilintili bu kavramdan bahsetmek yerinde olacaktır.

1.4.2. Ether (Esîr)

Grekçe esîr (ether) kelimesinden Arapçaya geçmiş olan bu kavram uzayı doldurduğu, yıldızları ve feleği oluşturduğu düşünülen maddedir.⁹³ Louis Büchner bu kavramı, bütün kâinatı dolduran ve maddenin atomları arasına nüfuz eden titreşim ve dalga hareketleri olarak tanımlamıştır. Birtakım şartlar vasıtasıyla ısıyı, ışığı, elektriği hatta kimyasal bağlantıları bile meydana getirebilirler.⁹⁴ Kimi dönemlerde esîre ebedî ve ezelî gibi nitelikler de atfedilmiştir.

Vecdî, ilk tabiatçıların maddeyi canlı bir formda tasavvur ederek varlık ilkesinin toprak, hava, ateş ve su olduğunu; bunların taşıdığı bir takım sıcaklık ve soğukluk gibi karşıt niteliklerin etkilemesiyle maddi kâinatın oluşumu hakkında yapılan yorumların esîr kavramının ortaya çıkmasına zemin hazırladığını söyler.⁹⁵ Öte yandan güneşten dünyaya

⁹⁰ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 46.

⁹¹ Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl'ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, thk. Ali Utku, ed. Erdoğan Erbay (Konya: Çizgi Kitapevi, 2012), 150.

⁹² Hilmi, *Huzûr-ı Akl'ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 179.

⁹³ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelam Terimler Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2020), “Esîr” 92.

⁹⁴ Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, 374.

⁹⁵ Vecdî, *Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 55-56.

gelen sıcaklık ve ışık dalgalarının hangi iletken tarafından iletildiğinin meçhul olması bu kavramın ortaya çıkmasında etkili olmuştur.⁹⁶

İlk Natüralistler bu iletilen maddenin rüzgâr (hava) aracılığıyla gerçekleştiğini düşünseler de duyular bu iddiayı bir zaman sonra yalanlamıştır. Esîr kavramının maddî ama rüzgârdan daha latif tanımlanması konuya açıklık getirmeyi güç kılınca onun ne maddî ne de ruhanî cinsinden olmadığı ifade edilmiştir. Esîr hakkında, maddî derecesine erişmeyen, evrenin tamamını kapsayan, ağırlığı olamayan ve latiflikte sınır tanımayan bir olgu sonucuna varılmıştır. Bu süreç sonunda esîre sınırsız özellik atfedilmiştir.⁹⁷

Vecdî, esîr ile ilgili olarak; elektromanyetik dalgaların iletilmesinde hava ve rüzgâr kavramlarının bir etkisi olmadığı anlaşıncaya esîrin alternatif kavram konumuna çıkarıldığı kanaatindedir.⁹⁸ Vecdî, bu tarz beşerî kavramlar ile kozmolojik olayların açıklanmasını tutarsız bulmuştur. O dönemde esîre yüklenen özelliklerin bir sınırı olmadığı gibi Vecdî, bu kavramın bir yaratıcı formuna çıkarıldığını söyler ve Ernst Haeckel'in (öl. 1337/1919) şu ifadelerine yer verir: *"Ether teorisi inanç evresinin bir kaidesi olarak kabul ediliyor ise dinin mantıklı bir şeklini sunmalıdır. Bu ise camid, kaba, bir kütle olan maddenin karşısına hareket ettirici ve şamil olan yaratıcıyı(etheri) koyarak mümkündür."*⁹⁹ Filibeli Ahmed Hilmi -de (öl 1332/1914) Vecdî ile benzer kanıya sahip olmalı ki esîr kavramının madde gibi bilimsel bir put olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰

Vecdî, bu kavramın alternatif kavram şeklinde kullanılması hakkında Gustave Le Bon'un ifadelerine başvurur. O, evrenin temel maddesini esîr veya heyula olarak adlandırılmasını, ondan kaynaklanan kuvveti ise kuvvet veya hareket şeklinde isimlendirilmesini lâfzî farklılık olarak değerlendirir. Öte yandan hakikati, cevherin dönüşmesi ve kuvvet ile sınırlandırılması olarak görürken heyula ve esîri evrenin sırlarını çözme noktasında birer faraziden ibaret görür.¹⁰¹

Günümüze gelindiğinde modern fiziğin ve astronominin bu kavrama yer vermediği bilinmektedir.¹⁰² Albert Einstein'in (öl 1374/1955) özel izafiyet teorisiyle esîr kavramı

⁹⁶ Vecdî, 'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî, 56.

⁹⁷ Vecdî, 'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî, 56-57.

⁹⁸ Vecdî, 'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî, 56.

⁹⁹ Vecdî, 'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî, 57-58.

¹⁰⁰ Hilmi, Huzûr-ı Akl'ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti, 179.

¹⁰¹ Vecdî, 'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî, 61.

¹⁰² Topaloğlu - Çelebi, "Esîr" 92.

tamamen terk edilmiştir. Öte yandan Morley deneyi ile ışığın iletilmesinde esîrin bir etkisi olmadığı anlaşılmıştır. Kısaca günümüz bilim anlayışında esîre herhangi bir anlam yüklenmemektedir.¹⁰³ Dolayısıyla Vecdî, bir dönem evrenin aslı ve temeli olarak kabul edilen esîr kavramının modern bilim tarafından da reddedilen bir görüş olduğu kanaatine varmıştır.

1.2.3. İlk İlet

Fiziki ve psikoloji verileri aşan “evrenin temeli ruh mudur, yoksa madde midir?” problemi, ilk çağ felsefenin metafizik soruları arasında yer almaktadır. Dolayısıyla ilk illet ve varlığın özü hakkında yapılan yorumlar sistematik biçimde ilk çağ felsefesi ile başlamıştır diyebiliriz.¹⁰⁴ İlk illet problemi belirli bir dönemde sürekli olarak filozofların gündeminde olmuştur. Bu kavram etrafında yapılan yorumlar kimi noktalarda mitostan soyutlanmış olmadığı gibi yer yer atomcu görüşlerde kendine yer bulmuş ve farklı anlayışların ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır.

Bu meyanda Miletli Thales, bir vecihle maddi bir yorum getirerek ilk maddenin su olduğunu düşünmüştür. Yalnız onun suya tanrısal ve canlılık gibi özellikler atfetmesi konuya salt maddi yaklaşmadığını ortaya koymaktadır. Anaksimandros (M.Ö. 610/546), ilk maddeyi su gibi bilinen bir madde ile sınırlandırmamıştır. Ona göre bilinen bir madde soğukluk ve sıcaklık gibi karşıt özellikler barındırdığı için sonlu ve sınırlıdır. İlk madde ise sonsuz yaratma içerisinde olduğu için sonsuz ve tükenmezdir. Onun ilk maddeyi sınırlı olmayan (apeiron) diye adlandırdığı bilinmektedir.¹⁰⁵ Anaksimenes’e (M.Ö. 585/525) göre ise ilk madde havadır. Kendisi maddenin sonsuz olması gerektiği düşüncesi ile Anaksimandros’a yaklaşırken bu maddeyi belirli bir şey ile kısıtlayarak Thales’e yaklaşmaktadır.¹⁰⁶ Herakleitos’a göre bu madde, bütün değişiklikler içinde varlığını ve özünü yitirmeyen karşıtların birliği olan bütün karşıtların eridiği ateştir.¹⁰⁷ İlk illet hakkındaki bu yaklaşım Herakleitos’u kendinden önceki filozoflardan ayırmıştır. Onlar ilk madde hakkında kalıcı bir töz ve doğanın temeli gibi değişme kabul etmez bir tasavvurda bulunurken, Herakleitos “*Evren boyuna akan bir süreçtir. Başı sonu olmayan*

¹⁰³ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 276.

¹⁰⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Genel Felsefe Dersleri* (İstanbul: Ülken Yayıncılık, 2000), 133.

¹⁰⁵ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 23-24.

¹⁰⁶ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 25.

¹⁰⁷ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 28.

bir değişmedir” ifadeleri ile konuyu farklı bir boyuta taşımıştır.¹⁰⁸ Parmenides’e kadar filozoflar doğa hakkında yaptıkları yorumlarda deney ve düşünmeye dayanıyorlardı. Parmenides ise deneyi bir tarafa bırakarak salt düşünme ile varlık hakkında, özü gereği değişmez, bölünmez ve meydana gelmemiştir, yorumunda bulunmuştur. Ona göre yalnız var olan şeyden söz edilebilir, var olmayan şey ise yoktur.¹⁰⁹ Bu bağlamda Elealı Zenon (M.Ö 495/430), varlık hakkında çokluk ve hareketin düşünülmemeyeceğini öne sürmüş ve Parmenides’in bir olanın biricik gerçek varlık olduğu öğretisini benimsemiştir.¹¹⁰

Elealı Filozoflar arke hakkında değişme ve çokluğu benimsemediği için monisttir. Onlar tek ve hareketsiz bir varlık anlayışına sahiptir. Diğer tarafta ise ana maddenin bir tane olmadığını aksine birçok olduğunu savunan Empedokles (M.Ö. 494/434), Leukippos, Demokritos ve Anaxagoras’ın öğretileri bulunmaktadır. Bu öğretiler arke bağlamında çokçudur. Bu doğa felsefesi bu noktada Miletli filozoflardan da ayrılmaktadır. Miletlilerin ilk illet hakkında monist bir yapı benimsemesinin yanı sıra mekanist (nesneler hareket sebebiyle türerler) anlayışın aksine hilozoist bir yaklaşım sergilemesi arke bağlamında her iki anlayışı birbirinden ayırmaktadır.¹¹¹

Burada varlık problemi ile ilintili olarak filozofların sırasıyla görünüş-gerçeklik, çokluk-birlik, değişme-kalıcılık ekseninde bir yorum getirmeye çalıştıkları görülmektedir.¹¹²

Diğer bir konu tabiatçı filozoflar, bütün fizik ve metafizik gerçekleri maddeye indirgediğinden dolayı bilginin kaynağı bağlamında sansüalist, yöntem açısından tümevarımcı, varlık felsefesinde ise realisttir,¹¹³ denilebilir.

Görüldüğü üzere evreni oluşturan ilk maddenin mahiyeti değişik dönemlerde birtakım filozofların gündeminde olmuş ve bu meyanda birtakım teoriler ortaya atılmıştır. Bu teoriler doğal olarak birbirinden etkilenmiş, gelişmiş ve farklılık göstermiştir. Bu konuda ortaya atılan fikirlerin bazısında ilk illetin ardında bir gücü gerekli kılarken, bazısında bu yaklaşım görülmemektedir. Madde ve onda içkin kuvvet teorisi ona

¹⁰⁸ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 27-28.

¹⁰⁹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 32.

¹¹⁰ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 32-33.

¹¹¹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 37; Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 45.

¹¹² Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 34.

¹¹³ Burhan Küroğlu, “Tabiatçılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/327.

dışarıdan etki edecek bir gücü olanak dâhilinde görmezken, madde dışı bir kuvvetin varlığı konuyu teolojik sahaya taşımıştır.

Bu meyanda Vecdî'nin ilk illet hakkındaki görüşlerini getirmek yerinde olacaktır. Vecdî, bilim insanlarının görüşleriyle konuya açıklık getirmektedir.

Herbert Spencer (öl. 1320/1903), ilk illet ile ilgili olarak; evrenin ölü (atıl) bir maddeden meydana gelmediğini aksine canlı ve hareketli bir maddeden meydana geldiğini ve bunun tayfölçer ile (kütle spektrometre) de kanıtlandığını düşünmektedir.¹¹⁴ İkinci bir husus Vecdî, Jean-Marie Guyau'nun (öl. 1305/1888) ifadeleriyle, materyalist anlayışın ilk illet hakkındaki yorumlarının tutarlı olması için maddeyi yaşam ile birlikte ruhani saymalarını elzem görmüştür. Çünkü bu ilk madde bünyesinde yaşam belirtisi gösterirken aynı zamanda bilinç üretme gücünü de barındırmalıdır. Bunun ise ne bilimsel olarak ne de ameli olarak bilinmesi mümkün değildir. Aynı şekilde her şeyin madde özlü olduğunu düşünen bir materyalist, dokunma duyusunu kullanarak nesnenin sadece maddeden ibaret olduğu sonucuna varabilir. Ancak bu anlayış çerçevesinde maddenin bizzat kendisi sadece maddeden ibaret olmayıp içinde bir kuvvet barındırmaktadır. Öyle ki bu kuvvet, yaşamın ilk öncülü konumundadır. Dolayısıyla bu kuvvet ile ilk illet arasında bir bağlantıdan söz edilebilmektedir.¹¹⁵

Vecdî'nin burada karşı çıktığı nokta, yaşam kaynağının neden kuvvet ve enerji odaklı bir düşünce sistemi yerine kuru ve ölü (atıl) bir madde esas alınarak bir sistem ortaya çıktığı ile alakalıdır. Ona göre materyalistler, iddiaları gereğince evrenin yaşayan bir organizma olduğunun sonucuna varmalı ve ruhaniliğe dönmelidirler. Çünkü ölü ve atıl olan bir maddenin özünde olmayan bir takım özellikler ortaya çıkarması tutarsızdır.¹¹⁶ Bir nevi daha fazla bilinen hususların daha az bilinen bir kavram ile açıklamak tutarsız görülmüştür. Vecdî'nin ruh anlayışını Anaksimenes'in “*bir hava olan ruhumuz bizi nasıl ayakta tutuyorsa bunun gibi, bütün evreni soluk ve hava sarıp tutar*” ifadelerinde de görmekteyiz.¹¹⁷

¹¹⁴ Henri Poincare, *Son Düşünceler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir - Süleyman Ölçen (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi Yayıncılık, 1986), 149-151.

¹¹⁵ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 261; Vecdî, *‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 133.

¹¹⁶ Vecdî, *‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 133.

¹¹⁷ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 26.

Materyalizm'in ruh hakkında tümüyle olumsuz bir tavır takınmadığı bilinen bir konudur. Vecdî'nin buradaki ruhanilik eleştirisinin muhatabı 17. yüzyılda etkili olan ve ruhaniliğe karşı çıkan materyalizmdir.¹¹⁸ Çünkü ilk çağ materyalist anlayışın, duyular ile algılanmasa bile ruh kavramını kabul edip onu rafine olmuş bir varlık olarak tasavvur etmesi ruh kavramının tümüyle yadsınmadığını göstermektedir.¹¹⁹ Oysaki günümüz materyalizminin esasları arasında metafiziğin reddi bilinen bir konudur. Konuyla ilgili; Filibeli Ahmed Hilmi'nin ilk illet hakkında Büchner'in metafizik içeren yorumlarına istinaden; “*bir zerreden bir sonsuza hükmediş, en bariz bir metafizik işlemidir*”¹²⁰ ifadeleri, Büchner'in bu konudaki tutarsızlığını göstermektedir. Hilmi Ziya Ülken'de konuya benzer şekilde yaklaşmış olmalı ki bu çelişkiyi maddeci metafizik olarak adlandırmıştır.¹²¹

Konuyla ilgili diğer bir husus; Demokritos'un “*gerçek, atomlar ve atomların hareketleridir*” öğretisi ruh kavramını açıklamak için kullanılmıştır. Örneğin algı ve düşünme, iki ruh olayı olarak görülmüş ve vücudumuzdaki atomların en incesi, hafifi olan ateş atomlarının hareketi olarak açıklanmaya çalışılmıştır.¹²² Demokritos'un ruh hakkında yaptığı yorumları hakiki manada yorumlamayıp, gerçekte bu hareketli maddenin evrene nasıl yayılmış olduğunu belirtmek istemesiyle bağdaştırmakta mümkündür. Dolayısıyla onun ruh hakkındaki bu yorumu maddenin maddi özelliklerinin ve mekanik hareketlerinin dışında birtakım özelliklere ve hareketlere sahip olduğunun mecazi olarak ifade edilmesiyle ilintilidir.¹²³ Diğer taraftan 17. yüzyıl materyalizmi ruhaniliği reddetmiş ve Demokritos'un ruh anlayışından ayrılmıştır. Vecdî'nin ruh kavramı etrafında yaptığı eleştirinin ilk dönem materyalistlerinden ziyade günümüz materyalizmi olması kuvvetle muhtemeldir.¹²⁴ Zira Vecdî'nin bu anlayış hakkında akıl ve ruh gibi hususlara yalnızca maddi açıklamalar getirmelerini eleştirmesi bunu desteklemektedir.¹²⁵

¹¹⁸ Bloch, *Materyalizm*, 19.

¹¹⁹ Topaloğlu, “Materyalizm”, 138.

¹²⁰ Hilmi, *Huzûr-ı Akl'ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 149.

¹²¹ Hilmi Ziya Ülken, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye* (İstanbul: İstanbul Kitabevi Yayıncılık, 1976), 19.

¹²² Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 45.

¹²³ Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 38.

¹²⁴ Muhammed Ferîd Vecdî, “Maddiyyun Meslek-i Felsefisinin Edyana Hücumu”, çev. Mehmet Akif Ersoy, *Sebilürreşad Mecmuası* 12/298 (Mayıs 1914), 204; Ferîd Vecdî, *el-Hadikâtu'l Fikriyye fi İsbâtillâhi bi'l -Berahini't-Tabiyye* (Mısır: Terakki Yayınevi, 1901), 50.

¹²⁵ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 275.

Ferîd Vecdî, salt akıl aracılığıyla ilk madde hakkında yapılan yorumları ne derece olursa olsun tutarlı görmemektedir. Bu yöntemin doğurduğu problemlerden birinin materyalizm düşüncesinin uzun soluklu olmaması ile bağdaştırır. O, Demokritos'un atomcu (bölünemez) teorisinin uzun yıllar kabul görmesine karşın zamanla değerini yitirmesini örnek olarak gösterir.¹²⁶ Doğrusu konuyla ilgili diğer bir problem ise materyalizmin atomların hareketinin kaynağı noktasında belirsiz ve bilinmez bir temele dayanmasıdır. Materyalist anlayışa göre bu hareket spontane olarak başlamış olup bu hareketin ne kaynağı ne başlangıcı ne de bir nedeni vardır.¹²⁷ Dolayısıyla bu yaklaşım gerek teolojik evren tasavvuruyla gerek yoktan yaratma eylemiyle direkt olarak çelişmektedir.

Vecdî, materyalizmin ilk madde hakkındaki sansüalist yaklaşımını, gözlem ve deneyi benimsemesine karşın içinde bulundukları durumu tezatlık addeder. Konuyla ilgili Emille Littre'nin (öl. 1298/1881) şu sözlerine yer verir: *"İlk varlığın temeli ve kaynağı bilinmeyeceği gibi onun öncesi ve sonrası da inkâr edilememektedir. Duyumculuk ilk sebebin varlığı hakkında genel bir bilgisizlik ve belirsizlik içerisinde"*. Littre, ilahî hikmetin varlığı hakkında inkâr veya ispat yoluna gitmeyerek agnostik bir tutum sergilediklerini bildirmektedir.¹²⁸ Vecdî, ilk illet hakkında yapılan agnostik yorumları da tutarlı bulmamaktadır. Ona göre bilinmesi imkân dâhilinde olmayan hususlar hakkında yapılan yorumlar hayalden ibarettir.¹²⁹

Vecdî, ilk dönem filozoflarına karşı olumsuz bir yaklaşım sergilememektedir. Kendisi dönemin en önemli filozoflarından olan Demokritos'a olumlu yaklaşmış ve onun materyalizm anlayışı ile günümüz materyalist anlayışını birbirinden ayırmıştır. Maddeyi her şeyin özü addeden 17. yüzyıl materyalizminin ruh kavramına yer vermemesi bilimsellik içermeyen farazilere dayanması ve mekanist evren anlayışından dolayı düşünürümüz tarafından eleştirilmiştir. Vecdî, ilk atomcu görüşleri düalist günümüz materyalizmini ise tekçi olarak nitelemiştir. İşte onun eleştirdiği düşünce sistemi tekçi addedilen günümüz materyalizmidir.

¹²⁶ Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 12.

¹²⁷ Arslan, *İlk Çağ Felsefe Tarihi*, 351-353.

¹²⁸ Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 7.

¹²⁹ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 258-259; Vecdî, *el-Hadikâtu'l Fikriyye fî İsbâtillâhi bi'l -Berahini't-Tabiiyye*, 30.

Vecdî, atıl maddeye ezelî, ebedî, kendinden kaim vb. özelliklerin yüklenmesine karşı çıkmaktadır. Vecdî'nin madde yerine ona etki edecek bir kuvvetin varlığından söz etmesi, yer yer ruh kavramını ön plana çıkarması, ilk illeti madde ile sınırlandırmaması salt fikir yürütme olmayıp tümüyle teolojik bir yaklaşımdır. Onun kuvvet kavramından maksadı Yüce Allah olup bu konudaki düşünceleri salt iman ve inançtan müteşekkildir.

İKİNCİ BÖLÜM

FERİD VECDÎ'NİN POZİTİVİZM'E BAKIŞI

1.1. Pozitivizm'in Tanımı ve Tarihsel Gelişimi

Terim Fransızca'da “gerçek, olgu, kesin, kanıtlanmış, olumlu” gibi anlamlara gelen pozitif kelimesinden türetilmiştir. Pozitif bilim kavramı, olgularla ilgili kesin ve kanıtlanmış bilgiyi ifade ettiği için pozitivizmin ekseninde durmaktadır. Pozitivizm terimi ilk defa Claude Henri de Saint Simon (öl. 1240/1825) tarafından sosyal felsefedeki anlamı ve bilimsel yöntemin önemini belirtmek için kullanılmıştır. Bu kavram ilerleyen dönemde Auguste Comte (öl. 1273/1857) tarafından benimsenmiş ve felsefî bir doktrin adı haline gelmiştir.¹³⁰

19. yüzyılın ortalarında Comte'un başını çektiği pozitivizm, modern bilime uygun düşen olguları benimseyen, metafizik ve ruh gibi hususları reddeden, din mefhumunun insanlığın ilerlemesi noktasında engel teşkil ettiğini düşünen anlayıştır.¹³¹ Bu düşünce sistemine göre; duyular aracılığıyla deneylerin ötesinde gerçekleştirilen hakikat arayışı mümkün değildir. Deneye dayanmayan olgular farazi olup bilginin temeli noktasında aklın ilkeleri yetersizdir.¹³² Buna göre geçerli olan tek bilgi bilimsel bilgi ve deneydir. Bilimin yegâne nesnesi olgular olup metafizik ve ruh gibi kavramların bilimsel bir açıklama yetkisi yoktur. Dolayısıyla gerçeklik duyu ve deneylere konu olan olgulardan ibarettir. Bilginin tikel ve somut kavramlar dışında bir referansı bulunmamaktadır. Felsefeyi bilim dışı bir yöntem olarak düşünmek mümkün değildir.¹³³

Pozitivizm'e göre ancak fenomenler bilinebilir ve fenomenler hakkındaki bilgi de mutlak olmayıp rölatiftir. Bir olayın özü ve gerçek nedeninin mahiyetinin ne olduğu sorusu ise anlamsızdır. Pozitif açıklamalarda olayları meydana getiren sebeplerden ziyade art arda geliş ve benzerliği bakımından öteki olaylarla ilişkisi ele alınır.¹³⁴ Bu şekilde kendiliklerin tasarlanmadığı gerçek sınırlarına indirgenerek olguları açıklama işi bundan

¹³⁰ İlhan Kutluer, “Pozitivizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/335.

¹³¹ Cevizci, “Pozitivizm” 329.

¹³² Nurettin Topçu, *Felsefe*, ed. Ezel Erverdi - İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 69.

¹³³ Kutluer, “Pozitivizm”, 34/336; Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi* (Ankara: Kadim Yayıncılık, 2021), 3-8.

¹³⁴ Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, 7.

böyle bilimin çeşitli özel fenomenlerle kimi genel olgular (diğerlerine göre daha az karmaşık) arasındaki ilişkiden başka bir şey değildir.¹³⁵

Comte, pozitivist düşünceyi insan zihninin ulaşacağı son evre olarak nitelemektedir. Ona göre ilk evre teolojik düşünce evresidir. Bu evrede insan, olguları değişmez yasaların aksine kendi istenç ve aklına göre şekillendirir. Bu evrede eşyaya zekâ ve ruh gibi özellikler atfeden fetişizm, eşyayı kendi tabiatından uzaklaştırıp onu hadiseleri idare eden görünmez varlıklar (soyut) olarak tasavvur eden politeizm ve âlemdaki her şeyi madde, ruh ve fikir gibi prensiplere indiren monoteizm gibi düşünce biçimleri etkili olmuştur.¹³⁶ İnsan düşüncesinin ikinci evresi ise; metafizik dönemdir. Bu evrede insan zihninin oluşturduğu tanrı veya tanrılara soyut kuvvetler, güçler ve sayısız nitelikler atfedilerek doğa ile içselleştirilir. Bu bağlamda doğaya sayısız eylem ve nitelik atfedilir. Bu evrede artık âlemi idare eden antropomorfik (insan biçimci) bir tanrı yaklaşımı mevcut değildir. Üçüncü evre yani pozitif düşünce evresi ise; metafizik düşüncede kişilere atfedilen sayısız özellik anlaşılmaz ve kavranılmaz kendiliklerin sözde şeyler olduğu anlaşılır. Buna göre metafizik düşünce evresindeki hayat ve güç gibi kavramların yerini fenomenlerin yasası, etkin neden yerine koşul kavramları yer almıştır.¹³⁷ Comte bu evreleri “Üç Hal Kanunu” olarak kategorize etmiştir. Bunlardan ilk iki felsefe pozitif felsefenin tekâmüle ulaşması için ön ayak olmuştur. Bu tekâmül insan zihninin ulaşacağı son noktadır.¹³⁸ Bu üç metot veya evre taban tabana zıt olduğu gibi bir arada bulunmaları da mümkün değildir. Buna göre ilahî felsefe insan zekâsının zorunlu hareket noktası olup üçüncüsü yani pozitif felsefe sabit ve kesin halidir, ikincisi ise sadece geçiş halini ifade eder.¹³⁹

Pozitivist anlayışın 17. yüzyıl modern bilim düşüncesiyle Francis Bacon’un (öl. 1035/1626) kuralları, Descartes’in düşünceleri ve Galilei’nin (öl. 1051/1642) keşifleri ile skolâstik düşüncenin etkisini kaybettiği dönem ortaya çıktığı düşünülmektedir.¹⁴⁰ Yeni Çağ başlangıcında Kepler (öl. 1039/1630), Galilei ve Newton’un (öl. 1139/1727) bilimsel ilkelere olan katkıları zamanla bütün doğa alanlarında etkili olmuştur. Fizik alanında

¹³⁵ Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, çev. Erkan Ataçay (Ankara: Bilgesu Yayınları, 2019), 19.

¹³⁶ Süleyman Hayri, *Türkiye’de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*, 35.

¹³⁷ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 531.

¹³⁸ Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, 5-6; John Stuart Mill, *Auguste Comte ve Pozitivizm*, çev. Enfal Erkan (Ankara: Fol Yayıncılık, 2021), 19-20.

¹³⁹ Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, 69.

¹⁴⁰ Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 38.

gerçekleşen bu devrim niteliğindeki hareketler Lavoisier ve Bichat (öl. 1216/1802) ile kimya ve biyolojide kendini göstermiştir. Bütün bu gelişmeler sonucunda insanın dünya ve hayat hakkındaki görüşleri ancak pozitif ilimler sayesinde şekilleneceği düşünülmüştür.¹⁴¹

Bu çağ yepyeni bir dönemi ifade etmekte olup bu dönemin felsefesi, din ve teolojiden bağımsız insan merkezli bir düşünce sistemi ortaya çıkarmıştır. Nasıl ki orta çağ felsefesinde kendini gösteren tanrı merkezli düşünce sistemi teolojik düşünmeye yol açıyorsa insan merkezli bir düşünce de rasyonalizmi ortaya çıkarmıştır. Modern dünya bu anlayış ile bir yandan salt insan aklının gücünü ön plana çıkartırken diğer taraftan bilim ve bilimselliğe olan inancı temsil etmiştir.¹⁴²

Bu çağda varlık felsefesi söz konusu olduğunda orta çağın tanrı merkezli evren tasavvuru terk edilmiş ve evren, doğa yasaları tarafından yönetilip fizik ve matematik terimleriyle anlaşılabilen bilinç dışı mekanik ve maddi bir varlık alanı olarak görülmüştür. Bu anlayış neticesinde Hobbes, evrenin tamamen maddeden ibaret olduğu görüşüyle materyalizmi desteklerken Descartes, evrenin bir yönüyle maddi bir yönüyle zihinden meydana geldiği düşüncesiyle düalizme kapı aralamıştır.¹⁴³

18. yüzyıla kadar bilimsel yöntem bünyesinde iki temel unsuru barındırmaktadır. Birincisi ampirik yöntem, ikincisi ise tümdengelimsel yöntemdir. Ne var ki bu iki yöntemin bilime ne tür katkıları olduğu Kant'ın sentezine kadar anlaşılamamıştır. Yalnız bu iki öğeden hangisinin daha temel olduğu noktasında bir uzlaşma mevcut değildir. Dedüktif unsurun önemine işaret edip bilgide akıllı ve matematiği esas alarak Descartes öncülüğünde rasyonalist düşünce ortaya çıkmıştır. Buna karşın ampirizm öğesini temel alan düşünce sistemi ise Bacon ve Hobbes öncülüğünde deneyimcilik olmuştur.¹⁴⁴

Bu düşünce sistemlerinden ampirizm ile pozitivism arasında sıkı bir bağ mevcuttur. Çünkü pozitivism göre ilerlemenin yegâne aracı salt akıldan ziyade ampirik bilimin yöntemleri ile şekillenmiş bir akıl olduğu düşünülmüştür.¹⁴⁵

¹⁴¹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 530.

¹⁴² Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 275.

¹⁴³ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 277.

¹⁴⁴ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 278.

¹⁴⁵ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 481.

Pozitivizm, 19. yüzyılda romantizm ve idealizme karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ortalarında Avrupa’da yaygınlık kazanmış 20. yüzyılının başlarına bütün dünya da etkisini göstermiştir. 20. yüzyılda temel fikirlerden uzaklaşarak birtakım farklılıklar yaşamış sosyal pozitivizm ve evrimci pozitivizm şekilde iki farklı biçime bürünmüştür. Comte, sosyal pozitivizm ile bilimin yöntemlerinin kullanılarak daha adil bir sosyal örgütlenme üzere yoğunlaşmıştır. Evrimci pozitivizmin öncülüğünü yapan Herbert Spencer ise toplum ve tarih kavramı yerine doğa kavramı üzerinde durmuş, özellikle fizik ve biyoloji alanına yoğunlaşmıştır.¹⁴⁶

1.2. Ferîd Vecdî’nin Pozitivizm’e Yaklaşımı

1.2.1. Bilginin Kendi Sınırlarının Dışına Çıkması

Bilginin kaynağı onu konu edinen disipline göre farklılık göstermektedir. Auguste Comte’un pozitif felsefesi deneycidir. Ancak onun ampirizmi bilim yönünden Francis Bacon’un deneyciliğinden ayrılır.¹⁴⁷ Bacon’a göre zihin tabiat bilgisinde mümkün olduğu kadar alıcı olmalı ancak kendinden bir şeyler katmamalıdır. Zihin olayları onları olduğu gibi aksettirmek için düz ve lekesiz bir ayna gibi olmalıdır. Bu yaklaşım Comte’un reddettiği ilim telakkisidir. Ona göre ilmin teşekkül edebilmesi için zihnin kendine has faaliyetlerinin telkin ettiği nazariyeler olmalıdır. Buna göre mutlak anlamda deneycilik Comte’a göre imkânsızdır. Zihnin bir olayı gözlemlemesinde bütün ruh çalışır.¹⁴⁸

Comte, deneyimci olmasının yanı sıra bilgiyi bilimsel bilgiyle sınırlar. Bilimsel düşünce bir önermenin veya hipotezin geçerliliğini ortaya koyma noktasında gözlemin süzgecinden geçen düşünmedir. Onun deneyimci ve bilimsel yöntem düşüncesi, bilimsel yöntemin gözlemle başlayıp deneyle devam etmesi şeklindedir.¹⁴⁹

Comte, insan zekâsının olanaklarının sınırlı olduğunu düşünmektedir. Doğrusu onun üç hal yasası olarak sistemleştirdiği zorunlu süreç ve insan zekâsının ilkel olandan başlayarak pozitif evreye ulaştığını düşünmesi insan aklının gelişen bir şey olduğu düşüncesiyle paralellik gösterir.¹⁵⁰ Dolayısıyla Comte’un felsefesine göre insan yaratılışı ve aklı, şeylerin özünü ve hakikatini bilme noktasında yetersizdir.

¹⁴⁶ Kutluer, “Pozitivizm”, 34/335.

¹⁴⁷ Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, 9.

¹⁴⁸ Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, 9.

¹⁴⁹ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 484.

¹⁵⁰ Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 16.

Comte'un üç hal kanunundan da anlaşılacağı üzere metafizik ve teolojik evre bilimsel argüman sunmaktan aciz evrelerdir. Bu evrelerde mutlak bilgiler (olgulara bağlı olmayan) kendini etkileyen her şeyin ilk ve son sebepleri ve doğa yasalarının değişmezliğinin aksine keyfî müdahaleler şeklindeki telakkiler yer alır.¹⁵¹ Metafizik veya teolojik olgular pozitivism açısından birer evredir. Dolayısıyla Comte'un metafizik hakkındaki itirazı metafiziğin kendisinden ziyade onun anlayış tarzıyla ilintili olup metafizik yöntemlerle elde edilen bulgulara yöneliktir. Çünkü ona göre teolojik ve metafizik haldeki tüm kurguların özü, *"yöntem açısından imgelemi gözlemden üstün tutmaya, doktrin açısından, mutlak nosyonları araştırmaya, eylem açısından da gerçek yasalardan bihaber olmaya ve doğanın gidişatını değiştirme gücü konusunda hayallere kapılmaya dayanır."*¹⁵² Buradan hareketle Comte, metafizik olan şeyi reddetmez onun itirazı metafiziğin bilgi aracı olarak kullanılmasıdır. Çünkü ilahî ve metafizik bilgiler ilkel olup pozitif felsefenin gelişmesine katkı sağlamış evrelerdir. Pozitivism işte bu ihtiyaç doğrultusunda ortaya çıkmıştır.¹⁵³ Kısacası pozitivist düşünce duygu ve tutkuların egemenliği yerine aklın ve bilimin yöntemleriyle toplumu aydınlatmak istenmiştir.¹⁵⁴

Vecdî, bilimsellik karşısında nisbi olarak olumsuz bir yaklaşım sergilemektedir. Onun bu olumsuz tavrı bilimsel yöntemlerin yetki alanı dışına çıkarak ilk illet ve mutlak hakikat gibi problemler hakkında yorum getirmesinden kaynaklanmaktadır.¹⁵⁵ Dolayısıyla pozitivism bilimsellik anlayışı ile Vecdî'nin karşı çıktığı bilimsellik birbirinden ayrılmaktadır. Comte, pozitivismın asıl görevini açıklarken; bu görevin insan yaşamında bilimi yaygınlaştırmak, toplumsal yönetimi sistemli hale getirmek, metafizik ve felsefeden yoksun bir dünya dini (insan bilimi) ortaya çıkarmak olduğunu ifade eder.¹⁵⁶ Pozitivismın, sistemsal olarak metafizik ve felsefe yapma gayesi olmadığı gibi ilk illet veya bir şeyin sonuçları (neticeleri) hakkında bir merakı da mevcut değildir.¹⁵⁷ Bir bakıma pozitif düşünce sadece doğaüstü olanın reddi değildir. Çünkü bu soru, ilk illet sorunsalını akla getirmektedir ve sadece her şeyin kökenine geri götürür. Evrenin bir başlangıcı varsa

¹⁵¹ Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 18.

¹⁵² Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 21.

¹⁵³ Ferîd Kam, *Metafizik*, 15.

¹⁵⁴ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 482.

¹⁵⁵ Vecdî, *Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 39.

¹⁵⁶ Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 31-33; Korlaelçi, *Pozitivismın Türkiye'ye Girişi*, 8.

¹⁵⁷ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 530; Süleyman Hayri, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*, 36-37.

bu soru kendi içinde doğaüstü olmak zorundadır. Doğa yasaları ise kendi kökenini açıklayamaz.¹⁵⁸

Vecdî'ye göre ise bilim, duyular aracılığıyla deneyim (tecrübe) esaslı inanç ve duygulardan arındırılmış şüphe ve belirsizlikten uzak beşerî bir sitemdir.¹⁵⁹ Buna göre bilim salt araştırma işlevi olup bir şeyin zahiri yönü hakkında bilgi sunar. Mutlak varlık hakkındaki hakikatler ise bilimin araştırma sahasının dışındadır.¹⁶⁰ Ona göre bilim, ilk illet ve varlık hakkında net bir sonuç bildiremediği gibi bir tanrının varlığını da inkâr etmemektedir.¹⁶¹ Çünkü bilim ve ilahiyatın araştırma sahası ve inceleme noktaları birbirinden farklıdır. Bu farka değinen Emmanuel Kant (öl. 1218/1804), “*Bilimin yöntemlerinden biri deneyim olup onsuz var olamamaktadır. İlahiyatın bahsi ise maddi olmadığından dolayı deneyim ile ispat edilememektedir. Bundan dolayı bilimsellik adı altında ilahî konularda yakîn bilgiye ulaşmak mümkün değildir*” ifadeleriyle her iki disiplinin ayrılması gerektiğini destekler niteliktedir.¹⁶²

Görüldüğü üzere Vecdî, bilim ve ilahiyatın inceleme alanlarını birbirinden ayırmaktadır. Bu ayrım Comte'un üç hal kanununda belirttiği evreler gibi olmayıp zihinsel bir ilerleme veya süreç değildir. Çünkü Comte, pozitif evrenin niçin ve nedenlere cevap verememesini eksiklik veya kusur olarak görmemektedir. Vecdî ise kusurlu ve eksik addedilen bilimsel yöntemlerle metafizik yapılmasına karşı çıkmış ve bu doğrultuda ortaya atılan hipotezler eleştirilmiştir.

Vecdî, Comte gibi insanın “Üç Hal Kanuna” benzer şekilde birtakım evrelerden geçtiğini düşünmektedir. Ona göre insan hakikat arayışında fitrat, felsefe ve bilim olmak üzere üç evreden geçmiştir. İlk evrede insan gerek zatıyla gerek varlık sahasındaki belirsizlikleri fitrat özelliğiyle çözmeye çalışmıştır. Bu evrede her yaratılmışın bir yaratana vardır. Varlık yaratılmıştır, o halde bir yaratıcı vardır, şeklindeki argümanlar etkili olmuştur. İkinci evre felsefe evresidir. Bu evre bir önceki evreden bağımsız olmayıp akıl yürütmenin sistemleştirildiği dönemdir. Bu evrede belirli yöntemlere dayanan eski Mısırlılar ve Grek felsefesi örnek olarak gösterilebilir. Üçüncü evre ise bilimsellik evresi

¹⁵⁸ Stuart Mill, *Auguste Comte ve Pozitivizm*, 21; Zeki, *Hikemiyât*, 578-579.

¹⁵⁹ Vecdî, *el-Hadikâtu'l Fikriyye fi İsbâtillâhi bi'l -Berahini't-Tabiiyye*, 46.

¹⁶⁰ Vecdî, *el-Hadikâtu'l Fikriyye fi İsbâtillâhi bi'l -Berahini't-Tabiiyye*, 52.

¹⁶¹ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 277.

¹⁶² Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 277.

olup bu evrede aklın yanı sıra gözlem ve deney argümanları kullanılmıştır.¹⁶³ Bu evrelerden sonra Vecdî, Comte'un aksine din ile bilim arasında çatışma görmez ona göre bilim, dini bilgileri destekleyen ikinci bir kaynak niteliği taşımaktadır.¹⁶⁴ Buradan hareketle pozitif bilim insan zihninin ulaştığı en son evre olmayıp birbirine sirayet etmiş iki farklı bilgi kaynağıdır.

Vecdî, ilk illet ve varlık sahasında gözlem ve deney iddialarıyla teoriler ortaya atan materyalizme de mesafeli yaklaşmıştır.¹⁶⁵ Vecdî'ye göre materyalizm nazari, ahlaki ve tarihi olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.¹⁶⁶ Bu problemin nazari yaklaşım ile teolojik zemine taşınması konuyu bilimsellik ekseninden uzaklaştırmış ve metafizik yapılmıştır. Emmanuel Kant'ın "*Metafizik olan hususları dine bırakalım. Çünkü metafizik hakkında kesin bir şey getiremeyiz*" ifadeleri konuya açıklık getirmektedir.¹⁶⁷ Bu noktada Vecdî'nin itirazı olgu ve olayları deneysel yöntemlerle inceleyen bilimin kendisine değil, bilimin kendi sahasını aşarak metafizik hakikatler hakkında yargılarda bulunmasıdır.

Burada şu noktayı açıklamak yerinde olacaktır. Comte'un, metafiziği insan zihninin geçirdiği bir evre olarak incelenmesi veya bazı noktalarda eleştiriye muhatap olan düşünce sisteminin bir yönden materyalizm olması Vecdî'nin pozitivizme karşı olumlu yaklaşımları olduğunu göstermemektedir. Çünkü Vecdî'nin aksine Comte, bilim ile teolojinin aynı sahada bulunmasını mümkün görmemektedir.¹⁶⁸ Zira pozitivizmin önceki dinleri geçersiz sayarak kendisinin yeni bir insanlık dini olduğunu iddia etmesi, dinlerin insan hayatında ne kadar önemli bir yeri olduğuna karşın salt toplumsal bir açıklama getirmesi, insanlığı ve bilimselliği Tanrı yerine koyarak İslam'ı dolayısıyla Allah'ı gerici addettiği bir sistemin parçası olarak sunması Vecdî'nin yaklaşımlarıyla taban tabana çelişmektedir.

Vecdî'nin bilimselliğe, deneye, gözleme ve duyulara karşı olumlu yaklaşımları olduğunu hatta kullanılması gereken bilgi araçları olarak gördüğünü yineliyoruz.¹⁶⁹ Onun bilimselliğe karşı olumlu tavrı bilimi, İslam'a veya vahiy kaynaklı bilgiye yeğlediği anlamına gelmemektedir. Onun maksadı bu bilgi araçlarının fer'i değeri olup aslî olan

¹⁶³ Vecdî, *Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddi*, 23-25.

¹⁶⁴ Muhammed Ferîd Vecdî, *el-İslamu fî Asri'l-İlmi* (Beyrut: Daru'l Kitabi'l-'Arabî, ts.), 2/739.

¹⁶⁵ Ferîd Vecdî, *el-İslam ve Tahriru'l-Fikru'l-İnsani* (Kahire: Daru'l Mısriyye'l-Lübnaniyye, 2006), 99.

¹⁶⁶ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 271.

¹⁶⁷ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 272.

¹⁶⁸ Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 210.

¹⁶⁹ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 278.

vahiy kaynaklı bilginin yanında ek olarak kullanması yönündedir. Bir nevi din ve bilimin aynı sahada olmasını imkân dâhilinde görmeyen telakkilere de karşı çıkmaktadır.

1.2.2. Bilginin Duyular ile Sınırlandırılması

17. yüzyıla gelindiğinde teolojik düşünce yerini modern bilim ve onun öncülüğünde gözlem ve deney esaslı pozitivizme bırakmıştır. Burada konumuz gereği duyumculuk ve onun ekseninde dönen meselelere yer verilmiştir. Bilgiye ulaşma aşamasında gerek duyuların bilgi kaynağı olarak tercihi gerek duyuların deney ve gözlem indindeki değeri bu başlığı gerekli kılmıştır.

Duyumculuğu felsefi bir sistem haline getiren kişi Etienne Bonnot de Condillac'tır (öl. 1193/1780). Pozitivizm, duyuları fikirlerin ve her çeşit bilginin kaynağı olarak görür. Buna göre bilginin kaynağı duyulardır. Bu düşünce sistemi akli ilkelerle elde edilen fikirlerin duyularla elde edildiğini hatta düşünce hayatının tamamının duyular ve onların değişimleri sayesinde açıklanabileceğini iddia etmiştir. Hatta bütün zihin hallerinin, tüm bilinç içeriklerinin birleşim ya da çağrışım yoluyla duyumdan türediği düşünülmüştür.¹⁷⁰

Yeni Çağ materyalizminin öncülerinden olan Thomas Hobbes, pozitivizmi hazırlayan ve Comte'a kaynak olan filozoflardan biridir.¹⁷¹ Hobbes, varlık görüşü hakkında materyalist, bilgi görüşü hakkında deneyimcidir. Bilginin temeline duyuları koyarak sansüalist bir yaklaşım benimsemiştir. Ona göre düşünceler nedensel olarak duyuma bağlı olduğu için duyum olmadan ide ve düşünceden söz edilememektedir. Duyumlar fiziki nesnelerden meydana geldiğine göre düşüncelerde fiziki nesnelere bağlı olmalıdır. Var olan her şey maddî olduğuna göre bilinmesi gereken her şeyin duyular ile bilinmesi gerekmektedir. Bu ilişkide düşünce nesneyi temsil eder, nesne de düşünceye neden olur. Nesne ve düşünce arasındaki bu ilişki ise duyular aracılığıyla gerçekleşir.¹⁷² Bilginin temeline duyuları yerleştiren Hobbes'e göre varlığın en temel ögesi hareket halindeki maddedir. Madde dışında ikinci bir tözün varlığından söz edilememektedir.¹⁷³

Bilgi aracı olarak duyuları temele alan diğer bir filozof ise Ludwig Feuerbach'tır. (öl. 1288/1872) Bilgilerimizin kaynağı kavramlar vasıtasıyla düşünmek değil, duyuların

¹⁷⁰ Bolay, "Duyumculu"68.

¹⁷¹ Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, 31.

¹⁷² Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 296.

¹⁷³ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 297.

algıladıklarıdır. Gerçek olan sadece cisimler dünyasıdır. Ludwig Büchner de bilgi aracı olarak duyuları temele yerleştirmektedir. Her türlü bilgi duyularımız sayesinde meydana gelmektedir. En gelişmiş fikirlerimiz tecrübenin de etkisiyle yavaşça gerçekleşmektedir. Onları meydana getiren şey ise duyumlardır.¹⁷⁴

Ferîd Vecdî, bilginin temelinde duyumların olmasını işler ve duyumculuğun varlık eleştirisine yer verir. Vecdî'ye göre duyumlar kusurludur. Dolayısıyla doğruya ulaşılan şey de yüzeysel ve kusurludur. Bu doğrultu da Camille Flammarion'un (öl. 1343/1925) *Ölüm ve Muamması* adlı eserindeki değerlendirmelerine yer vererek duyular eleştirisi yapmıştır.

-Duyuların tek başına, yeryüzünde, güneşte ve evrende, kozmik olayları algılamada, olup bitenden habersiz olduğu bilinmektedir. Bu hususlarda bilimsel araştırmalar neticesinde doğruya ulaşılabilir.¹⁷⁵ Yani bu konularda sadece duyu verileri tek başına yeterli olmamakta duyu verileri üzerine ayrıca akli çıkarımlar yapılarak yeni bilgilere ulaşılabilir. Bu da duyuların tek başına bütün hakikatleri anlamada yeterli olmadığını gösterir.

-İnsan koku alma duyusu ile soluduğu havanın ağırlığını hissetmezken onu tümüyle algılamışta değildir. Blaise Pascal (öl. 1072/1662) ve Galileo öncesine kadar havanın ağırlığı noktasında net bir görüş mevcut değilken sonrasında bilimsel olarak açığa çıkmıştır.¹⁷⁶ Eğer bilgi aracı olarak duyular tek başına yeterli olsaydı önceden duyumsanan havanın ağırlığı ilk duyumsandığında bilinmesi gerekirdi.

-Elektrik hareketleri veya elektro manyetik dalgalar duyular ile algılanmamasına rağmen bunların insan hayatındaki yeri yadsınamaz derecededir.¹⁷⁷

Vecdî, duyumların yanı sıra akıl eleştirisi de yapmaktadır. Ona göre özelde akıl genelde duyular birtakım gerçekleri ortaya koyma noktasında yetersizdir. O bilgiye erişme noktasında aklın duyular tarafından manipüle edilebileceğini söyler. Akıl bu manipüleyle karşı yer yer duyuların etkisinden çıkarak ve duyuların aczini anlayarak

¹⁷⁴ Yusuf Yüce, *Hilmi Ziya Ülken'in Materyalizm ve Spiritüalizme Eleştirel Yaklaşımı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı Yüksel Lisans Tezi, 2009), 62.

¹⁷⁵ Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 8.

¹⁷⁶ Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 9.

¹⁷⁷ Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 10.

hakikate ulaşabilmektedir.¹⁷⁸ Ona göre varlık hakkında merak edilen bütün olguların bu kusurlu duyular ile elde edilemeyeceği kesindir.¹⁷⁹

Vecdî, bilgi aracı olarak duyuları, doğa bilimlerini ve dolayısıyla akli tümüyle yadsımaz, gerektiğinde kullanılması gereken araçlar olarak görür.¹⁸⁰ Duyular ile ilgili olarak “İnsanın duyularının esiri olduğu doğrudur, çünkü onlar dışında doğruya ulaşma yolu yoktur. Sadece onlar ile hataya ulaşmak doğrudan daha kolaydır” ifadeleriyle duyuları tümüyle yadsımadığı anlaşılmaktadır.¹⁸¹ Buna ilaveten Vecdî, “duyular ile ulaşılabilecek hakikatler karşısında duyuların kusurlu olduğunu hissetmek ve bilmek, bilgidir” der. Ona göre bu yetersizliğin farkında olmak bilgidir. Öte yandan akıl ile bu farkındalığın idraki, insanı taklitten soyutlamakta ve onu hür düşünceye sevk etmektedir. Bu ise doğruların salt duyular ile elde edilememesiyle ilintilidir.¹⁸² Vecdî, burada duyuları bilgi araçlarından biri olarak görmektedir. Ancak onun eleştirdiği nokta doğruya erişme noktasında salt duyuların tercihidir.

Vecdî, duyular eleştirisinde meşhur Fizyolog Charles Robert Richet’in (öl. 1353/1935) yaklaşımlarına yer vermektedir. Robert, bilim hakkındaki olumsuz yaklaşımının yanı sıra duyumları da kusurlu addetmiştir. Ona göre bir şeyin duyular dışında algılanıyor olması bir tür eksikliktir. Öyle ki doğa yasası olarak bilinen kütle çekim yasası bilimsel bir olgu olmasının yanı sıra duyuların algısının dışındadır. Bir taşın yukarıdan bırakıldığında aşağı düşmesi her ferdin farkında olduğu normal bir eylemken bu işlevin çekim yasası sayesinde gerçekleşiyor olması uzun bir zaman dâhilinde keşfedilmiştir.¹⁸³

Duyumların bilginin temelinde olması ile salt duyumların bilgi aracı olarak kabul edilmesi arasında küçük bir fark vardır. Doğruya ulaşmada duyumların rolü kuşkusuz büyüktür. Zira bilimsel addedilen ve doğruluğu su götürmez bulgular deney ve gözlem sayesinde anlaşılır olmaktadır. Deney ve gözlem ise duyular vasıtasıyla akla nüfuz etmektedir.¹⁸⁴ Bundan ötürü bilgi aracı olarak deney ve gözlemi kabul etmek duyular

¹⁷⁸ Vecdî, ‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî, 141.

¹⁷⁹ Vecdî, ‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî, 142; Vecdî, Münekaşat ve Rudud, 262.

¹⁸⁰ Vecdî, ‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî, 16.

¹⁸¹ Vecdî, ‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî, 141.

¹⁸² Vecdî, ‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî, 141.

¹⁸³ Vecdî, ‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî, 130-131.

¹⁸⁴ Zeki, Hikemiyât, 593.

vasıtasıyla anlamlı hale gelmektedir. Dolayısıyla burada tutarsız addedilen husus bilginin temelinde salt duyuların tercihi olsa gerektir.

1.2.3. Bilginin Sabit ve Değişmez Olmayışı

Bilgiye ulaşmanın birtakım araçları vardır. Bu araçların kaynağı insan aklı olabildiği gibi teolojik yöntemlerle de olabilmektedir. Bilim, deney ve gözlem insan merkezli bir tür araştırma işlevidir. Bilimin insan aklının ürünü olması onun gelişen ve değişen bir sistem olmasını gerektirmiştir. Bilimsel verilerin ortaya koyduğu bulguların birtakım ilerlemeler sonucu değişmesi ona olan güvenin sarsılmasına yol açmıştır.

Bilgi aracı olarak bilimsel bilgiyi ele alan Vecdî, konuyla ilgili bilim insanlarının yaklaşımlarına yer vermektedir. Le Bon *Maddenin Dönüşümü* adlı eserinde bilimin sabit doğruları olmadığı noktasında eleştirmiş ve bilimin dönemsel olarak değişken oluşundan söz etmiştir. Le Bon, yakın tarihte insanların fikirlerini etkileyen iki dönem olduğundan bahsetmektedir. İlk evre, varlık hakkında ortaya atılan teorilere karşı güven ve inanç evresidir. Bu evrede atom bölünemez, kuvvet kaybolamaz, şeklindeki telakkiler kabul görmüştür. İkinci evrede ise bu doğrular bilimin ilerlemesiyle kaybolmuş ve farklı doğrular gün yüzüne çıkmıştır. Bilime olan bu güven evresi bir müddet sonra tartışılmaya başlanmış ve yeni bulgular bilimin de farazileri olduğunu ortaya koymuştur.¹⁸⁵ Öyle ki doğruluğu su götürmez temeli matematiksel bulgular ile çizilmiş savlar bile yer yer bilim insanları tarafından tartışılmıştır. Henry Poincare, (öl. 1330/1912) *Bilim ve Varsayım* adlı eserinde, bir dönem matematiksel kaideler olarak düşünülen ve savunulan fikirlerin bile tartışıldığını ifade etmiştir. Vecdî, konuyla ilgili eserler incelendiğinde matematiksel ilimlerde bile varsayımlar içinde yaşıyoruz ifadeleri ile tedirginliğini gizleyememiştir.¹⁸⁶

Henry Poincare, bilimselliğin değişken ve gelişen bir sistem olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla sabit bir form benimsememektedir. Ona göre, kimyacının atomu şu an kabul gören bilimsel bir gerçek olarak düşünülebilir. Yalnız bu düşüncenin atomlar hakkındaki son düşünce olması pek gerçekçi değildir. Demokritos atomların ardında bir güç istemediğinden olsa gerek atomları bölünemez maddeler olarak tasavvur etmiştir. Poincare ise atomlar hakkındaki görüşünü şu şekilde ifade eder. “Atomlar hiçbir

¹⁸⁵ Vecdî, ‘*Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 38.

¹⁸⁶ Vecdî, ‘*Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 30; Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 334; Vecdî, *el-İslam ve Tahriru’l-Fikru’l-İnsani*, 102.

surette bölünemez değildirler. Hakiki veya sırdan arınmış da değildirler. Bu atom ki bir âlemdir.”¹⁸⁷

Poincare’in bilim hakkında olumsuz bir tavır takınmadığı bilinen bir konudur. O bilim faaliyetini nesnel bir faaliyet olarak görmektedir. Yalnız bilimin nesnelerin özünü bildirme noktasında yetersiz olduğunu ifade etmektedir. Kendisi “*acaba bilim bize şeylerin hakiki özünü bildirebilir mi?*” şeklindeki soruya “*yalnızca bilim değil, hiçbir şey bize şeylerin mahiyetini öğretmez*” yaklaşımıyla bilgininde göreceliliğine vurgu yapmıştır.¹⁸⁸ O halde bilimsel bir teori ısı, elektrik hatta hayatın mahiyeti hakkında öz nispetiyle bir şey sunamaz, onun vereceği şey izafi olup yüzeysel bir imgelemdir.

Vecdî, burada bilimselliğin sabit bir yapı benimsememesi ve özellikle varlık hakkında bu yöntem izlenerek elde edilen bulguları salt akıl ile ulaşılamayacağı için kusurlu, gözlem ve deney içermeyeceği için eksik bilgiler şeklinde addetmiştir.¹⁸⁹ Ona göre bilimselliğin yetki alanı sınırlı olup bir problemi aydınlatma noktasında kusurludur. Kendisi bilim ile erişilemeyen noktalara ise teolojik yaklaşmış ve nübüvvet aracılığıyla elde edilen bilgileri salt doğru olarak kabul etmiştir.¹⁹⁰ Diğer taraftan ona göre bilim aracılığıyla elde edilen bulguların İslam ile çelişmesi mümkün olmayıp her iki disiplin birbiriyle uyum içerisindedir.¹⁹¹

Buraya kadar bilim karşısında sergilenen iki türlü bakış açısından söz etmek mümkündür. Bilimselliği insan zihninin ulaştığı doruk noktası olarak gören Comte ve bilimin kusurlu ve sınırlı bir yapıya sahip olduğunu düşünen diğer görüştür. Vecdî’nin birinci görüşe yapılan eleştirileri gündeme getirerek bunları haklı bulduğu ve ikinci görüşe daha yakın durduğu söylenebilir. Comte’un bilim hakkındaki düşüncesi, bilimin gelişmesi ve bunun sonucunda toplumsal refahın artması ile ilintilidir.¹⁹² Vecdî ise bilimin gelişmesi ve değişken bir yapıda olmasını inanç bağlamında değerlendirmiş ve nisbi olarak kullanılmasını tutarsız görmüştür. Doğrusu Comte, bilimselliği toplumsal refah

¹⁸⁷ Poincare, *Son Düşünceler*, 147.

¹⁸⁸ Henri Poincare, *Bilimin Değeri*, ed. Koray Akçagüner, çev. Fethi Yücel (Ankara: Fol Yayıncılık, 2019), 187-188; Mehmet Ali Sarı - Alper Bilgehan Yardımcı, “Henri Poincare’in Bilim Anlayışı Çerçevesinde Bilimin Yapısı ve Değerine Yönelik Görüşleri”, *Tabula Rasa Felsefe ve Teoloji Dergisi* 39 (Aralık 2022), 10.

¹⁸⁹ Vecdî, ‘*Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 40.

¹⁹⁰ Muhammed Ferîd Vecdî, *el-İslamu fî Asri’l-İlmi* (Beyrut: Daru’l Kitabi’l-‘Arabî, ts.), 294.

¹⁹¹ Vecdî, *el-İslamu fî Asri’l-İlmi*, 12; Muhammed Ferîd Vecdî, *el-Medeniyyetu ve’l-İslam* (Mısır: er-Rahmaniyye Yayınları, 1933), 29.

¹⁹² Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 481.

bağlamında değerlendirirken Vecdî, konuyu ilk illet veya varlığın kapalı yönleri hakkında ortaya atılan belirsiz yorumlarla bağdaştırmaktadır. Her iki düşünce sisteminin dayanak noktası ve yöntemleri farklılık arz ettiği gibi doğruları da değişken olabilmektedir.

Vecdî, varlık hakkında ortaya atılan bütün teorilerin bilim ve duyular ekseninde dönmesini tutarsız addetmektedir. Bilimsellik iddiasının bir dönem insanlara yön verdiğini kabul etmekle beraber bu dönemin sona erdiğini şu sözleriyle ifade eder: “*Akıl melekesi bilimsellik iddiasıyla üç asır boyunca aldanmıştır. Bu süreç 19. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiş ve salt bilimsellik iddiası suya düşmüştür. İnsanın bu yetersizliğinin farkına varması insan aklının olgunluğa erişmesinin başlangıcıdır. Nitekim bu uyanış insana mutlak hakikat arayışında yol gösterici olmuştur.*”¹⁹³

Konuyla ilgili Emile Picard (öl. 1359/1941), bazı eserlerinde mekanik ilminin temellerinin gelişmesi sebebiyle bilimsel bulguların değişime maruz kaldığını ifade eder. Öyle ki 18. yüzyılın sonlarında mekanik bilimin eleştiri kabul etmeyen kütle ve zaman ile ilgili teorileri, bilimin ilerlemesiyle Laplace (öl. 1242/1827) ve Lagrange’ın (öl. 1227/1813) hayal edemeyecekleri boyuta ulaşmıştır.¹⁹⁴

Buradan hareketle bilim, değişken ve gelişen yapısıyla güvenli ve sabit bir açıklama getirmekten acizdir. Deney ve gözlem, duyular, dolayısıyla insan aklı sınırlıdır. Vecdî’ye göre hipotezlerin doğrulanabilirliği görelî olup güvenilmesi gereken en güvenli bilgi ilahî (vahiy) kaynaklıdır. Çünkü insan aklı görelî, duyuları kusurlu, bilimsel veriler ise yanıltıcıdır. Vecdî, aklı, duyuları, bilimi ve yöntemlerini doğruya ulaşma noktasında kullanılması gereken araçlar olarak görmektedir. Buradaki itiraz kusurlu bilgi araçları vasıtasıyla bilginin güvenilir addedilip üzerine inanç inşa edilmesidir.

¹⁹³ Vecdî, ‘*Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 36.

¹⁹⁴ Vecdî, ‘*Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 39-40.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FERÎD VECDÎ'NİN DARWİNİZM'E BAKIŞI

1.1. Darwinizm'in Tanımı ve Tarihsel Gelişimi

Darwinizm, ünlü doğa bilimci Charles Darwin (öl. 1299/1882) tarafından şekillenmiş olup insanı da kapsamak kaydıyla bütün canlı türlerinin doğuşunu ve gelişimini köken itibarıyla ele alıp hayat mücadelesiyle açıklayan felsefi öğretilerdir.¹⁹⁵ Bu öğretinin en önemli kuramı kuşkusuz evrim teorisidir. Evrim ise değişiklik, kalıtım ve var olma savaşı gibi üç ilke etkileşimine dayanmaktadır.¹⁹⁶ Bolay'a göre Darwin, organik âlemin tarihi seyrini ve gelişmesini bir teori olarak incelemiş *Türlerin Kökeni* adlı eserinde evrimin esaslarını belirtirken *İnsanın Türeyişi* adlı eserinde insanların hayvan soyundan türediğini ve bu soy ağacının zemininde ise maymun olduğunu iddia etmiştir.¹⁹⁷

Darwin'in evrim anlayışı temelde tesadüf fikriyle şekillenmiş olup evrensel ve kör mekanizme bağlıdır. Türlerin süreksiz olduğu varsayımını mekanik sebeplere bağladığı için maddeci izahı tamamen mekanisttir. Bundan dolayı onun evrim anlayışı yaratılış fikrine karşı olduğu gibi gayeliliği de reddeder. Türlerin değişken oluşunu Jean-Baptiste Lamarck (öl. 1244/1829), adaptasyon ile izah ederken Darwin, adaptasyonu değişkenlikle açıklar. Darwin'in bu yaklaşımından materyalizmde nasibini almıştır. Öyle ki Darwin'in tabii ayıklanma fikri Marksizmin diyalektik anlayışına büyük destek sağlamıştır. Tabii ayıklanma hayat mücadelesini gerekli kılarken Karl Marx (öl. 1300/1883) da bunu sınıf mücadelesi şeklinde tanımlamıştır.¹⁹⁸

Evrım teorisinin Charles Darwin'in 1958 yılında *Türlerin Kökeni* adlı eseri ile ortaya atılmış ve devrim niteliğinde yeni bir teori olarak insanların zihninde yer bulduğu düşünülmüştür. Fakat birtakım farklılıkları görmezden gelerek benzer teoriyi Lamarck'ın 1809 yılında yayınladığı *Zoolojik Felsefe* adlı eserinde bulmak mümkündür. Aynı şekilde Lamarck'ın fikirlerini de Linnaeus'un (öl. 1191/1778) 1735 yılında yayımladığı *Tabiat Sistemi* adlı eserinde görmek mümkündür. Tarihi açıdan daha geriye baktığımızda Nazzam (öl. 231/845), Cahiz (öl. 255/869) ve Biruni (öl. 453/1061) gibi İslam düşünürlerinin sistematik hatta bütünüyle kozmolojik ve biyolojik bir evrim teorisinin

¹⁹⁵ Akarsu, "Darwincilik" 48.

¹⁹⁶ Cevizci, "Darwinizm" 93.

¹⁹⁷ Bolay, "Darwinizm" 48.

¹⁹⁸ Bolay, "Darwinizm" 48-50.

varlığının yanı sıra İhvanu's-Safa ve İbn Miskeveyh (öl. 421/1030) ile ilk defa sosyal ve psikolojik evrim teorisinin temelinden söz edilebilmektedir.¹⁹⁹

Evrım teorisi tarihin belirli dönemlerinde insanların gündeminde olmuş ve tartışılmıştır. Ancak günümüzde diğer dönemlere nazaran daha fazla etki uyandırdığı görülmektedir. Bu etkinin nedenini Vecdî, Charles Darwin'in kullandığı üslup ile ilişkilendirmektedir. Ona göre Darwin'in ele aldığı konuların giriş kısımlarının merak uyandırması, problemi güzel sebebe bağlaması ve yazılarında açık bir yöntem kullanması etkili olmuştur. Vecdî, Darwinizm hakkında “*Tarih insanları böylesine etkileyen bir yapıyı kaydetmemiştir*” değerlendirmesinde bulunur. Bu teorisinin günümüzde de birtakım insanları etkilemeye devam etmekte olduğunu vurgular.²⁰⁰

Burada şu noktayı açıklamakta fayda vardır. Vecdî, Darwinizm hakkında ortaya atılan fikirleri yeni ve ilk olarak addetmediği için olsa gerek insanların etkilenmesini yukarıdaki sebeplere bağlamaktadır. Aksi takdirde Darwinizm'in konu edindiği problemlerin 19. yüzyılın ikinci yarısında ilk defa kitleler bazında gündeme gelmesi ve bu dönem insanının problemi tartışabilecek karakterde olması bu anlayışa olan ilgiyi artırmış ve yayılmasını sağlamıştır diyebiliriz.²⁰¹

Darwinizm'e olan bu ilgiyi muhatap bazlı değerlendiren düşünürler de mevcuttur. Karl Robert Eduard von Hartmann (öl. 1323/1906), *Darwinizm* adlı eserinde bu düşüncenin formel felsefeden nasibini almış birçok teoloğun düşüncelerinden bile daha hızlı yayılma sebebini merak eder. Bu teorisinin bu derece yayılmasını bilimselliği bulunmayan ve farazilere dayanan bir kesim ile bu teoriyi taassup derecesinde kabul eden bu iki kesimden kaynaklandığını söyler. Bu iki yöntem Darwin'in teori olarak gördüğü veya işaret ettiği fikirleri salt doğruymuş gibi benimsemelerine yol açmıştır. Diğer taraftan materyalizm de benzer üslup ile bu teoriden nasibini almıştır.²⁰²

Bu noktada teori sözcüğünün Darwin tarafından hangi anlamda kullanıldığı önemli bir konudur. Zira “teori” muğlâk bir sözcüktür.²⁰³ Darwin'in ortaya attığı fikirleri birer

¹⁹⁹ Mehmet Bayraktar, “Mukaddime”, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi* (Ankara: Otto Yayınları, 2022), 18.

²⁰⁰ Vecdî, ‘Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî, 111.

²⁰¹ Mehmet Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi* (Ankara: Otto Yayınları, 2022), 18-19.

²⁰² Vecdî, ‘Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî, 103.

²⁰³ Richard C. Lewontin, “Mukaddime”, çev. Ergi Deniz Özsoy, *Türlerin Kökeni*, ed. Cumhur Öztürk (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022), 16.

varsayım veya sadece birer hipotez olarak görmek evrim anlayışını teolojik eksene yaklaştırmaktadır. Teori kavramını bilimde kullanılan anlamıyla gözlem ve deney esaslı elde edilen bir açıklama olarak ele almak ise teoriyi teolojiden soyutlamaktadır.

1.2. Ferîd Vecdî'nin Darwinizm'e Yaklaşımı

1.2.1. Türlerin Kökeni

Türlerin kökeni hakkındaki yaklaşımlara yer verebilmek için kuşkusuz ilk yaşamın nasıl başladığı problemi üzerinde durmak yerinde olacaktır. Evrim teorisi varlığın ve türlerin kökenine ilişkin bir teori olması hasebiyle bu başlığı gerekli kılmıştır. Doğrusu bu problem materyalizmin ilk illet ve madde ekseninde dönen problemler ile benzerlik gösterebilmektedir. Hatta yer yer türlerin kökeni hakkında benzer savunular ve sorunlar her iki disiplin arasındaki benzerliği ortaya koymaktadır.

Türlerin kökeni ve yaşamın başlangıcı hakkındaki problemlerin kaynağı yaratma ve kendiliğinden oluş etrafında dönmektedir. İlk madde hakkında yaratma düşüncesi maddeye dışarıdan etki edecek bir kuvveti gerekli kılmaktadır. İlk madde ve onda içkin kuvvet teorisi ise kendiliğinden oluş düşüncesine katkı yapmış zorunluluk ve rastlantı temasıyla mekanik bir düşüncedir. Burada konumuz gereği yaşamın başlangıcı kendiliğinden oluş ekseninde incelenmeye çalışılmıştır.

Konuyla ilgili Benoît de Maillet (öl. 1150/1738), yaşamın başlangıcının Descartes'ın kasırgalarına benzeyen ve merkezi güneşler olan yoğun kasırgalar neticesinde gerçekleştiğini varsaymıştır. İlk yaşamın buharlaşma yoluyla peyderpey uzun bir zaman neticesinde tohumları diğer gezegenlerden gelen sporlarla atıldığını söyler. Uzaydan gelen sporların ilk olarak sığ sularda kendine yaşam alanı bulduğunu, suların çekilmesiyle etrafta bulunan dağ zirvelerinde ortaya çıktığını ifade eder. Ona göre; su çekildikçe yaşam karaya taşınmış, deniz yosunları ağaca ve çalılara, uçan balık kuşlara, kuş da nihayetinde insana doğru peyderpey gelişim göstermiştir.²⁰⁴

De Maillet'e göre canlıların temeli kara ve deniz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Denizde yaşam, karada yaşamın temelidir. İnsanın sudan karaya doğru evrimleşmesi, çevre ve alışkanlıklar neticesinde gerçekleşmiş olup, bir tür zorunluluktur. Bu süreç

²⁰⁴ John Gribbin - Mary Gribbin, *Evrimin Kökeni*, thk. Kerem Cankoçak, çev. Ozan Karakaş (İstanbul: Alfa yayınları, 2022), 59; Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 94.

peyderpey suyun yeryüzünden çekilmesi sonucu dağları ortaya çıkarmış ve yeryüzü günümüz formuna dönüşmüştür.²⁰⁵ Bu yaklaşım Anaximandros'un kendine özgün doğa görüşü ile benzerlik göstermektedir: “*Yer, önce denizle kaplı idi, yeryüzünde ilk meydana gelen canlılar da suda yaşayan balık gibi yaratıklardı.*” Anaximandros'un bu görüşü deniz hayvanlarının fosillerini inceledikten sonra şekillenmiş olsa gerektir. Çünkü kendisi insanın balığa benzeyen bu ilk varlıktan türediğine inanmaktaydı.²⁰⁶

Konuyla ilgili olarak su çekildikten sonra suda yaşayan canlıların havaya adaptasyon sürecini De Maillet “zorunluluk prensibi” ile açıklamaktadır. Öyle ki, suda yaşayan canlıların sayıca çok fazla olduğunu, su çekildikten sonra çoğunun evrimleşemeyerek öldüğünü, ancak hepsinin ölmesinin ise mümkün olmadığını ifade eder.²⁰⁷

Jean-Baptiste Lamarck ise yaşamın başlangıcı hakkında mekanik ve kendiliğinden oluşu savunmuştur. Ona göre başlangıçta yaşam kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Tabiatla yaşam öncesi madde cansızdır. Madde, canlılığı kuvvetle içselleşmesi sonucu kazanmıştır.²⁰⁸ Darwin ile aynı dönemde evrim fikrini savunan Alferd Russel Wallace (öl. 1331/1913) ise yaşamın sırları hakkında biyologların kesin bir dil kullanmasını tutarsız görerek ihtiyatlı bir yol benimsemiştir.²⁰⁹

Türlerin kökeni hakkında ortaya atılan mekanik yaklaşımların ihtiyattan ve bilimsellikten uzak olduğu görülmektedir. Düşünürümüz bu yaşam organizmalarının nasıl oluştuğunu veya kim tarafından meydana getirildiğini merak noktası addeder. De Maillet'in yaşam organizmalarının diğer gezegenlerden sporlarla atıldığı varsayımını ise konuya açıklık getirmek yerine anlaşılmaz kıldığını düşünmektedir.²¹⁰

Vecdî, türlerin kökeni ve organizmaların mahiyeti hakkında ortaya atılan teorilerin filozoflar ve bilim insanları tarafından eskiden beri tartışıldığını söyler. Ona göre bu anlaşmazlığın nedeni mekanik, vitalist (ruh ve organizmadan ayrılmış canlılık öğretisi) ve ruhanî yaklaşımdan kaynaklanmaktadır. Mekanik anlayış ilk yaşam fenomenini camid

²⁰⁵ Vecdî, *‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 78-79.

²⁰⁶ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 25.

²⁰⁷ Vecdî, *‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 79.

²⁰⁸ Subhi Edhem, *Lamarckizm*, thk. Ali Utku, ed. İnan Kalaycıoğulları (Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2016), 67-68.

²⁰⁹ Vecdî, *‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 74.

²¹⁰ Vecdî, *‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 79.

(cansız) maddenin içinde barındırdığı otomatik kuvvet ile açıklamıştır. Vitalizm yaşamı, ancak maddenin içinde barındırdığı gücün dışında mümeyyiz bir gücün varlığı şeklinde izah etmiştir. Ruhanîlik ise bu fenomenin harekete geçmesini tabiat ile içselleşmiş genel bir ruhun varlığı ile mümkün görmüştür.²¹¹

Vecdî'nin türlerin kökeni hakkındaki teorileri direkt olarak reddetmediği ve probleme salt teolojik yaklaşmadığı görülmektedir. Onun buradaki kaygısı konu edinen problemin akıl ve bilimsellik dairesinden sapmasıdır. Onun burada yaşamın başlangıcı hakkındaki teorilere karşı ihtiyat yolunu benimsediği görülmektedir.²¹²

Vecdî, bu bağlamda gözleme ve deneye dayanmayan bir teoriye karşı mesafeli durmuştur. Adolf von Baeyer'in (öl. 1335/1917) "*Türlerin kökeni hakkında insanların maymunun bir türünden geldiği iddiası bir teoridir. Bu teorinin kazı çalışmalarıyla desteklenmesi ise imkânsızdır*" ifadelerine ve Edmond Perrier'in (öl. 1339/1921) benzer yaklaşımına dayanmış ve türlerin kökeni hakkındaki görüşleri birer farazi olarak addetmiştir.²¹³ Diğer taraftan Vecdî, birçok bilim insanının türlerin kökeni hakkında kendiliğinden oluş fikrini reddetmesinin ardında teolojik bir neden olmadığını düşünmektedir. Onların bu yaklaşımı evrimsel süreç ve bu sürecin eksik ve kusurlu oluşuyla ilintilidir.²¹⁴

Türlerin kökeni hakkında ortaya atılan diğer bir teori ise insanın atasının maymun olduğu iddiasıdır. Vecdî, Darwin'in böyle bir iddiası olmadığını dolayısıyla henüz arkeolojik bulgular mevcut değilse de günümüz insanın maymun ve insan arası bir varlıktan türediğini iddia ettiğini söyler. Darwin'e göre maymun, insandan farklı kendine özgü bir türdür.²¹⁵

Vecdî, türlerin kökeni hakkında Darwin'in problemi teolojik eksenli incelediğini düşünmektedir. Ona göre Darwin, türlerin kökeninin ardında mutlak bir gücün varlığını mümkün görmektedir. Düşünürümüz bu meyanda Darwin'in tümüyle materyalist bir yaklaşım sergilemediğini düşünmektedir. Hatta ona göre Darwin türlerin kökenini gözlem ve akıl ile çözülmesi mümkün olmayan bir konu olduğundan bu belirsizliği bir

²¹¹ Vecdî, '*Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 70.

²¹² Vecdî, '*Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 102.

²¹³ Vecdî, '*Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 103-104.

²¹⁴ Vecdî, '*Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 104.

²¹⁵ Vecdî, '*Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 88.

yaratıcıya atfetmiştir.²¹⁶ Vecdî'ye göre Darwin, bu teolojik yaklaşımını türlerin çeşitlenmesi hakkında da sergilemiştir. Buna göre Darwin, türlerin çeşitlenmesinde temel amilin doğal seleksiyon olduğunu yalnız değişimin ve çeşitlenmenin ardındaki tek sebebinin bu amil olmadığını ifade etmiştir.²¹⁷ Buradan hareketle Darwin, evrimsel sürecin ardında bir yaratıcının varlığı hakkında teolojik bir yaklaşım benimsediği iddia edilmiştir.²¹⁸

Vecdî sonuç olarak; embriyoloji ve biyoloji alanında gerçekleşen nev'i ve cinsi ihtilaflar, tabiatın etki edici rolü ve dış etkenler incelendiğinde Darwin, Lamarck ve De Maillet'in canlıların ortaya çıkışı, canlıların çeşitlenmesi ve yaşamın varlığı hakkında tatmin edici bir açıklamadan yoksun olduklarını ifade eder.²¹⁹ Türlerin ilk hücreden başlayarak peyderpey mükemmele ulaşmasını ise tesadüf ve rastlantı yerine ilahî kasıt ile bağdaştırır.²²⁰

Türlerin kökeni veya evrenin başlangıcı hakkında ortaya atılan teoriler rastlantı ve ilahî kasıt etrafında dönmektedir. Türlerin kökeni hakkındaki teoriler ancak birer varsayımdan ibarettir. Buna bağlı olarak tesadüfen ilk yaşamın diğer gezegenlerden gelen sporlarla atılması²²¹ bu konu hakkındaki kapalılığı artırırken ilahî kasıt yaklaşımı bu problemi teolojik boyuta taşınmıştır.

1.2.2. Evrim Süreci

Evrimsel teori, evrenin ve yaşamın tüm boyutlarıyla doğanın, bir gelişme sürecinin ürünü olduğu düşüncesi üzerine kurulmuş bir anlayıştır. Evrende tanrısal düzen ve yaratma düşüncesinin aksine türlerin çeşitlenmesini değişim, dönüşüm, çevre koşullarına uyum ve gelişmenin sonucu olarak gören dünya görüşüdür.²²² Bilimin gelişmesi sonucu yoktan yaratma fikri yerine yaratmanın evrimsel bir süreç dahilinde gerçekleştiğini

²¹⁶ Vecdî, *'Alâ Atlâli 'l-mezhebi 'l-mâddî*, 88.

²¹⁷ Vecdî, *'Alâ Atlâli 'l-mezhebi 'l-mâddî*, 102.

²¹⁸ Caner Taslaman, *Evrimsel Teorisi Felsefe ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2021), 118.

²¹⁹ Vecdî, *'Alâ Atlâli 'l-mezhebi 'l-mâddî*, 127.

²²⁰ Vecdî, *'Alâ Atlâli 'l-mezhebi 'l-mâddî*, 126.

²²¹ Panspermia hipotezi olarak da bilinmektedir. Bu hipotezi ilk olarak "İlk Çağ" filozoflarından Anaksagoras ortaya atmıştır. Dünya'da yaşamın başlangıcını diğer gezegenlerden mikropların okyanuslara düşmesi sonucu önce balıklara sonra amfibyalara, sürüngenlere ve en sonunda memelilere dönüşmesiyle ilişkilendiren bu anlayış De Maillet'e kadar rafa kaldırılmıştı. Bu varsayım 19. yüzyılda modern biçimde Jakob Berzelius, William Thomson ve Svante Arrhenius tarafından tekrar gündeme getirilmiştir.

²²² Cevizci, "Evrimselcilik" 148.

kanıtlama çabaları konuyu teolojik eksenden uzaklaştırmış ve doğanın eseri olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Yaratılış anlayışına karşı çıkan bu tepkiler bilimsel faaliyetlerin ötesinde ideolojik bir boyut kazanmış ve evrim teorisi sistematik hale gelmiştir. Darwin'in yanı sıra Alfred Russel Wallace ve Thomas Henry Huxley'in (öl. 1382/1963) fikirleri evrim teorisinin esaslarını teşkil etmiştir. İnsanın menşesine biyolojik bir bakış atılarak onun daha primitif maymunu bir varlıktan türediği düşüncesi ise biyolojik evrim teorisinin özünü oluşturmuştur.²²³

Evrım teorisinin ilk olarak kim tarafından ortaya atıldığı hakkında farklı yaklaşımlar mevcuttur. Evrim teorisi doğal seçim yoluyla ilk olarak Charles Darwin tarafından olgunlaşmış bir anlayış olarak düşünülmektedir. Bu teori genel hatlarıyla olmasa da onun selefi veya çağdaşları tarafından da düşünülmüş yalnız olgunluk aşaması Darwin tarafından gerçekleştirilmiştir.²²⁴

Evrım teorisi dar bir çerçeveye hasredilmiş değildir. Bu düşüncesinin biyolojik, psikolojik, kozmolojik hatta ahlak ve toplum şeklinde çeşitleri mevcuttur. Bu evrimsel süreçlerin ortak noktası ise evrimsel sürecin uzun bir zaman (süreç) dâhilinde gerçekleştiğidir.²²⁵

Bu başlıkta Ferîd Vecdî'nin evrim teorisi hakkında İslami açıdan eleştirisi yer almamaktadır. Vecdî, evrimsel süreç hakkında nötr bir yaklaşım benimserken evrimsel sürecin keyfiyeti hakkında ortaya atılan problemleri konu edinir. Bu problemler; evrimin uzun bir zaman gerektirmesi, insanın maymundan türediği ve türlerin değişken oluşu hakkında ortaya atılan varsayımlardan oluşmaktadır. Düşünürümüz evrim teorisi hakkındaki yaklaşımları genel olarak değerlendirirken Darwin'in yaklaşımlarının yanı sıra Lamarck'ın tutumuna da yer vermektedir.

Darwin'e göre evrimsel süreç ve bu sürecin uzun bir zaman gerektirmesi evrim mekanizması için önemlidir, yalnız en önemli etken değildir. Zira zaman, evrimsel sürecin gerçekleşmesini sağlayan yararlı varyasyon oluşumu, seçilimi, birikmesi ve sabitlenmesi gibi hususlarının şansını artırdığı ölçüde önemlidir.²²⁶ Lamarck'a göre ise en

²²³ Mehmet Bayrakdar, "Tekâmül Nazariyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/338.

²²⁴ Gribbin- Gribbin, *Evrımın Kökeni*, 13-14.

²²⁵ Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi* (Ankara: Otto Yayınları, 2022), 137.

²²⁶ Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, ed. Cumhur Öztürk, çev. Ergi Deniz Özsoy (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022), 131.

basit canlılar evrim yoluyla tabiatın da etkisiyle daha karmaşık formlara bürünmüş “bolca zaman” ve yavaş biçimde gerçekleşmiştir. Kendisi “...doğa belki de diğer hepsini bolca zamanın ve elverişli koşulların yardımıyla yaratmıştır” ifadeleriyle evrimin uzunca bir zaman dâhilinde gerçekleştiğini vurgulamaktadır.²²⁷

Burada Vecdî, kendi ifadeleriyle konuya açıklama getirmek yerine Hugo de Vries’in (öl. 1353/1935) konuyla ilgili tutumunu serdetmektedir. De Vries’e göre bitki ve hayvan türlerinin uzun bir zamana ihtiyaç duymadan “ani sıçramalar (mutasyon)” şeklinde ortaya çıkması evrim teorisi ile çelişmektedir. Vecdî’ye göre bu ani sıçramalar Felix Le Dantec (öl. 1335/1917) gibi Darwinizm savunucularını zor duruma düşürmüştür.²²⁸ Hatta Le Dantec konuyla ilgili olarak “...bu anlık dönüşümler (mutasyonlar) Lamarckizm’in yanı sıra evrim teorisini de inkâr etmektedir” ifadelerini kullanmıştır.²²⁹

Vecdî’ye göre de Vries, bu ani sıçramaların evrim için bir kural mı yoksa istisna mı (nadirat) olduğu sorusu üzerinde durur. Ona göre evrim hayvanlar ve bitkiler âleminde bir kuraldır. Çünkü tarihte benzer sıçramalar ile karşılaşılmaktadır. Bu kurama Etienne Geoffroy Saint-Hilaire (öl. 1259/1844) gibi natüralistler de katılmışlardır.²³⁰

Geoffroy, bir türden diğer türe ani sıçramalar ile yeni yaşam formlarının ortaya çıkabileceğini yani ilk kuşun bir sürüngen yumurtasından çıkmış olabileceğini savunmuştur. Ona göre bu sıçramalar çevrenin etkisiyle embriyoda meydana gelmiş mutasyonlardır. Aslına bakılırsa bu tarz mutasyonların doğanın bir özelliği olarak kabul edilmesi halinde doğanın içlerinden birinin daha iyi uyum sağlayacak umuduyla bu tarz sıçramalar saçtığı düşünülebilmektedir. Bu türlerin daha güçlü olanları hayata tutunurken diğerlerinin tutunamaması doğal seleksiyon düşüncesine benzerlik göstermektedir. Yalnız bu teori değişimlerin ebeveynlerin akciğerini etkileyen atmosfer sebebiyle embriyoda meydana geldiği iddiasına dayalıdır. Kısacası evrimin uzun bir zamana ihtiyaç duyduğu iddiasının tutarsızlığı, türler arasındaki nüans, herhangi bir ara formun mevcut

²²⁷ Gribbin - Gribbin, *Evrimin Kökeni*, 109.

²²⁸ Vecdî, ‘*Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 127.

²²⁹ Vecdî, ‘*Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 97.

²³⁰ Vecdî, ‘*Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 97.

olmayışı gibi nedenlerden dolayı evrimin aşamalı olmayıp hızlı bir biçimde gerçekleştiği düşünülmüştür.²³¹

Vecdî'ye göre de Vries, evrim hakkındaki itirazlarıyla bağımsız yaratmayı (İlahi müdahaleyi) kastetmemektedir. Onun maksadı evrimin Darwinizm'in mekanist doğal seçilimi ve Lamarckizm'in evren ile çevre arasındaki ilişki esasa alınarak peyderpey gerçekleşmediğini ortaya koymak içindir. Kendisi evrimin sadece bu iki yol dışında birden (anlık) gerçekleştiğini savunmuştur. Ona göre evrende düşünen bir güç farklı türleri ortaya çıkarmış ve mevcut türleri anlık evrim ile birbirinden ayırmıştır. Bu düşünceye göre insanın ortaya çıkması, maymunun kromozomlarının birden (aniden) değişerek insan yavrusunu doğurmasıyla ve bu türün kendine has biçimde biyolojik dallanmasıyla gerçekleşmiştir.²³²

Mutasyon hakkında benzer yaklaşımı Edward Drinker Cope da (öl. 1314/1897) sergilemiştir. Ona göre tarih boyunca arkeolojik bulgular anlık evrimi desteklemektedir. Canlıların tümü yeryüzünde ortaya çıktığı ilk lahza evrimsel sürece dâhil olmadan direkt olarak bütün özelliklere sahip biçimde var olmuştur. Yaşamını sürdüren türler var oldukça kendisinde asli bir değişim gözlenmemektedir. O, de Vries gibi anlık evrimi kaide olarak görmüş ve doğal seçilimin yeni türlerin anlık dönüşümünü açıklayamayacağını ifade etmiştir.²³³

Bu değişimlerin ani olduğunu vurgulayan diğer bir isim ise ünlü hücre bilimcisi Wilhelm Carl von Nageli'dir (öl. 1308/1891). Ona göre evrim hayatın içinde bulunmaz, değişimler anidir ve yoğun bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Nageli'nin yaklaşımının ünlü biyoloji uzmanı Hugo de Viries'in mutasyon fikriyle paralellik içerisinde olduğu görülmektedir.²³⁴

Evrimin yavaş ve devamlılığının yanı sıra çevrenin de rolünü tutarsız bulan diğer kişi Gustav Julie iddiasını böceklerin evrende var olduğu günden beri ilk formunu koruması ile bağdaştırmaktadır. Julie'ya göre böceklerin oluşum ve gelişim aşamaları yavaş, tedrici ve sonsuz olarak ilerleyen evrim anlayışı ile çelişmektedir. Bir kelebeğin

²³¹ Gribbin - Gribbin, *Evrimin Kökeni*, 111-112.

²³² Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 99.

²³³ Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 98.

²³⁴ Esin Kâhya - Murat Öner, *Modern Biyolojinin Doğuşu* (Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2012), 205.

tırtıl formundayken koza içindeki oluşumu ve bu süreçte dış etkenlerin (çevrenin) etkisinde kalmadan gelişimini gerçekleştirmesi ve tamamlaması onun kişisel gelişiminin bir nedeni olsa gerektir. Diğer bir ifadeyle kurtçuk bu eylem ile bizlere çevresel faktörlerin etkisinden ziyade dâhili (içsel) birtakım unsurlar neticesinde gelişimini tamamladığı görülmektedir.²³⁵ Lamarck'ın konuyla ilgili “*dış faktörün etkisi ne kadar büyükse iç faktörde görmezden gelinmemelidir*” ifadeleri konuyu açıklık getirmemektedir. Çünkü burada karşı çıkılan husus tırtılın geçirdiği başkalaşımın evrim olarak nitelenmemesi gerektiğidir. Evrim her canlının sınırları çizilmiş ve mutata olarak gerçekleştirildiği evreler olmayıp o canlının belirlenmiş kalıbın dışına çıkıp farklı formda ilerlemesidir. Aynı şekilde kurtçuğun bu oluşum aşaması hem organların oluşumu hem de evrim anlayışıyla çeliştiği düşünülmüştür.²³⁶

Gustav Julie'ye göre bahsi geçen örnek günümüz natüralist felsefenin kabullerini reddettiği gibi eski; yani böceklerin bu oluşum serüveninin bir yaratıcı gözetiminde gerçekleştiğini de inkâr etmektedir. Çünkü böcekleri diğer canlılardan ayıran özellik onun bünyesinde barındırdığı garizedir. Öyle ki bu varlık düşünme eyleminin her türlüünden soyutlanmışa yakındır. Gözlem de bu garizenin arı olduğunu asırlardır göstermektedir. Bu arı garize ise evrendeki diğer varlıklarda müşahade edilememektedir. Bununla beraber böcek bu garizeden tamamen habersizdir. Onun sorumluluğunu hisseden bir yaratıcının varlığı iddia edilirse bu yabancılaşım (koza süreci) onun (yaratıcının) ameli olur. Buradan hareketle evrendeki her şey onun amelinin bir yansıması haline gelir.²³⁷

Vecdî, evrimin keyfiyeti ve iklimin rolü hakkında tarafsız bir tutum sergilese de yaratıcı ile ilgili olarak Julie ile benzer fikirler paylaşmamaktadır. Vecdî'ye göre bu âlemin kendisi onu yaratan ve idare eden bir yaratıcıyı inkâr etmemektedir. Evren, tanrıyı hisseden bir yaratıcıdan ziyade onu bir kuvvet şeklinde farz etmektedir. Böcek ise kâinatta bu duyguya insan ve diğer canlılar gibi zatiyla ulaşır.²³⁸

Vecdî, bir meseleyi incelerken problemi her açıdan ele adlığı ve çoğu yerde teolojik yaklaşımlar sergilemediği görülmektedir. Genellikle problemin doğru bir zeminde ele alınması için tarafsız kalmayı tercih ederken bir disiplinin kendi kuralları ile ele alınması

²³⁵ Vecdî, 'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî, 100.

²³⁶ Vecdî, 'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî, 100.

²³⁷ Vecdî, 'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî, 100-101.

²³⁸ Vecdî, 'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî, 101.

ve değerlendirilmesi gerektiğine inanmıştır.²³⁹ Vecdî, tanrı inancına aykırı gördüğü bu teorileri kendisi bilim adamı olmadığı için doğrudan eleştirmemektedir. Bu nedenle eleştirilerini daha çok bu teorilere itiraz eden diğer bilim insanlarının fikirleri üzerinden gerçekleştirir.

Konuyla ilgili diğer bir husus ise insanın maymundan türediği iddiasıdır. Vecdî, bu konuda Rudolf Ludwig Virchow'un (öl. 1319/1902) yaklaşımına yer vermektedir. Ona göre insanın evrimsel süreç dâhilinde maymundan veya farklı bir türünden türediği fikri tutarsızdır. Çünkü antropolojik (insanbilim) olarak gerçekleşen ilerleme incelendiğinde insanın maymun ile yakından ilişkisi peyderpey kaybolmaktadır. 4. yüzyıl insan kalıntıları incelendiğinde günümüz insan formundan farklı olmadığı gözlemlenmiştir. Hatta o dönem insanın kafatasları ve iskelet yapısı günümüz insanına tümüyle benzerlik içerisinde olduğu görülmektedir. Bu ise insanın belirli bir süre dâhilinde kendine özgü primitif bir türden türediği ve geliştiği düşüncesi ile çelişmektedir. Diğer bir husus insanın maymundan gerek mutasyon gerek uzun bir süreç dâhilinde peyderpey türediği düşüncesidir. Bu iki canlının iskelet yapılarının yanı sıra daha net ve kesin birtakım farklılıklar bu iki cinsi birbirinden ayırmaktadır.²⁴⁰ Buraya kadar her iki canlının arasında fizyolojik bir benzerlik bulunması onların aynı hücreden türeyip çeşitlenmesi düşüncesine götürmüş olsa da bu yaklaşım DNA moleküllerine dayanarak reddedilmiştir. Konuyla ilgili Dr. Morris "...bir canlı DNA'sının, bir başka çeşit canlı DNA'sına dönüşmesi imkânsızdır. Bir türün DNA'sı sadece kendi türünü oluşturacak biçimde programlanmıştır"²⁴¹ ifadeleri ile mutasyon ve ortak ata fikri de tutarsız bulunmuştur.

Evrin ve dolayısıyla türlerin dönüşümü düşüncesinin maruz kaldığı diğer problem ise türler arası geçiş problemidir. Evrim, türlerin gelişimini ön gören bir düşünce sistemi olarak canlıların eski formuna bağlı kalmayarak değişmesini öngörmektedir.²⁴² Bu gelişme sonucunda türler arası geçiş bazı bilim insanlarınca ara form gerektirmektedir. 19. yüzyılın ünlü anatomisti Albert von Kölliker (öl. 1322/1905) ile bitki ve hücre bilimcisi Wilhelm Carl Nageli gibi bilim insanları Darwin'in aksine türler arası geçiş olmadığı için ara formun varlığından söz edilemeyeceğini vurgulamaktadırlar.²⁴³

²³⁹ Vecdî, 'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî, 93.

²⁴⁰ Vecdî, 'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî, 105.

²⁴¹ Aydın, *Yaratılış ve Gayelilik*, 114-115.

²⁴² Darwin, *Türlerin Kökeni*, 18.

²⁴³ Kâhya - Öner, *Modern Biyolojinin Doğuşu*, 203-204.

Darwin, maymunların ilkel maymun (prosimian) türünden meydana geldiğini insanların ise maymunların primat türünden teşekkül ettiğini savunmaktadır. Bu sinek yiyen ve Madagaskar da yaşayan ilkel maymun türü ile yüksek seviye de ki maymun türüne geçişte, bir ara form veya formları gerekli kılmaktadır. Ancak günümüzde halen bu form hakkında henüz fosil kaydı bulunmamaktadır.²⁴⁴

Charles Darwin, burada ara form olarak kabul edilen türü şüpheli bir form şeklinde incelemektedir. Ona göre bir formun tür ya da varyete (alt tür) olarak belirlenmesi güvenilen ve alanında yetkin doğa bilginlerinin öngörülleri neticesinde belirlenebilmektedir. Canlılarla ilgili yanlış saptamalar ise pek çok formun tür şeklinde tanımlanmasına yol açmaktadır. Buradan hareketle varyeteleri türlerden ayırt etmek pek mümkün değildir.²⁴⁵

Konuyla ilgili diğer bir itiraz; cansız maddeden canlı organizmaya geçiş süreci ve bu evre hakkında müspet bir delilin var olmayışı hakkındadır.²⁴⁶ Buradaki güçlük organik varlıktan biyolojik varlığa geçiş evresinden kaynaklanmaktadır. Organik varlıklar çoğalamayan kimyevi bileşenlerden meydana gelmiş olup yapı bakımından biyolojik varlıklardan farklıdır. Zira çoğalma kendini eşleyebilen biyolojik organizmalar ile mümkündür.²⁴⁷

Vecdî, türlerin değişmez olması ve türlerin geçiş evrelerinde ara formun varlığı hakkındaki belirsizlikler nedeniyle evrimin uzun bir zaman dâhilinde gerçekleşme ihtimalini tutarsız bulmuştur. Onun böceklerin var olduğu günden beri aynı formu korumasını öngören bilim adamlarının görüşlerinden istifade etmesi veya evrimin uzun bir zaman dışında mutasyon şeklinde gerçekleşme ihtimaline yer vermesi Darwin'in ve Lamarck'ın evrim anlayışına mesafeli yaklaştığını göstermektedir. O, maymun ve insan arasındaki fizyolojik benzerlikten yola çıkılarak insanın maymundan evirildiği anlayışına karşı çıkmıştır. Bu iddiasını gerek insan ve maymun arasında ara formun var olmayışı, gerek arkeolojik bulguların maymun ve insan arasındaki iskelet farklılığının yanı sıra daha nice fark ile birbirinden ayrılmasıyla desteklemiştir.

²⁴⁴ Aydın, *Yaratılış ve Gayelilik*, 98; Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkünmüdür ?*, ed. Saliha Çetinkaya (İstanbul: Büyüyenay Yayıncılık, 2019), 122.

²⁴⁵ Darwin, *Türlerin Kökeni*, 607-610.

²⁴⁶ Bolay, "Darwinizm" 49.

²⁴⁷ Aydın, *Yaratılış ve Gayelilik*, 108.

1.2.3. Doğal Seçilim

Doğal seçim evrim kuramının en özel yanını ve bu kuramın dayandığı mekanizmayı ifade eder. Yani bu öncül evrim teorisinin temel mekanizmasıdır. Buna göre canlılar değişir ve bu değişme, kalıtım yoluyla sonraki nesle geçer. Canlılardan hayata tutunabilenler ürer ve çoğalırlar. Bu iki olgunun sonucunda çevreye en fazla uyum sağlayan yavrular hayatta kalır. Bu şekilde, türler için faydalı olan değişiklikler doğal seçim yoluyla gerçekleşir.²⁴⁸ Charles Darwin, mevcut türlerin bugün var oldukları formda yaratılmadıklarını hatta bu canlının var olduğu ilk günden beri belirli ilkeler ve çevresel faktörlerin etkisiyle evrimleştiğini düşünmektedir. Kendisi Galapagos adaları başta olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinde yaptığı gözlemler sayesinde evrimin biyolojik olmasının yanı sıra kozmolojik evrimi de savunmaktadır.²⁴⁹ Darwin'in bu gözlemler neticesinde elde ettiği bulgular canlıları ortak atasal bir temele dayandırmış ve tıpkı büyüyen bir ağacın dalları gibi türediği sonucuna götürmüştür. Bu türeyişin temel mekanizması olarak "Doğal seçim" belirlenmiştir.²⁵⁰

Darwin doğal seleksiyon düşüncesini desteklemek adına hayvanlar üzerinde yapay seleksiyon deneyleri gerçekleştirmiştir. Güvercinler üzerinde yaptığı deney ona istediği kanıtı sunmuştur. Ona göre süslü güvercin ırkını elde etmek için aynı özelliğe sahip iki canlıların çiftleştirilmesi yeterlidir. Onun yapay seleksiyon ile ulaşmak istediği şey kısa bir zaman içinde canlılardaki bazı özelliklerin değişiminin öngörülebilirliğini ortaya koymaktır. Buna göre bu sürecin yeterli olması halinde milyonlarca yıl boyunca doğal seleksiyon ile günümüz canlı zenginliğine açıklama getirilebilmektedir.²⁵¹ Zira insan yalnızca dışsal özellikler üzerinde etki sahibi olabilirken doğa, en uyumlu olanın hayata adapte olmasıyla ilgilenir. Kısaca insanın gerçekleştirdiği seçim kendisi için olup sınırlı olurken doğanın yaptığı seçim canlı için olup en güçlü veya uyumlu için tarafsız ve dengelidir.²⁵²

Doğanın seçim ile ilişkisi üzerine yoğunlaşan Darwin, doğanın türleri nasıl değiştirdiğini araştırır ve ilk önce tür kavramından başlar. Onun türden kastettiği şey

²⁴⁸ Önder Tilci, *Charles Darwin ve Herbert Spencer Düşüncesinde Evrim Ahlak ve Toplum* (İstanbul: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2022), 39.

²⁴⁹ Tilci, *Charles Darwin ve Herbert Spencer Düşüncesinde Evrim Ahlak ve Toplum*, 39.

²⁵⁰ Tilci, *Charles Darwin ve Herbert Spencer Düşüncesinde Evrim Ahlak ve Toplum*, 40.

²⁵¹ Kâhya - Öner, *Modern Biyolojinin Doğuşu*, 141.

²⁵² Darwin, *Türlerin Kökeni*, 105-106.

varyasyondur. Çünkü doğal seleksiyon varyasyonlar üzerinde çalışır. Varyasyonlar kalıtsal olup seçilen özellikler yavruya intikal eder.²⁵³

Doğal seleksiyon düşüncesi kimi noktalarda yaşam mücadelesinin yalnızca bitkiler ve hayvanlar dışında insanları da kapsayacak biçimde anlaşılmasına sebep olmuştur. Burada doğal seçim ile var olma mücadelesi arasındaki paralellikten bahsedilebilir. Ancak Darwin'in doğal seleksiyondan maksadı kanlı bıçaklı bir var olma savaşı olmayıp organizma- çevre arasındaki ilişkiyi açıklamak için olsa gerektir. Zira onun konuyla ilgili “Öncelikle belirtmeliyim ki, bu terimi bir varlığın diğerine bağlılığını ve sadece hayatta kalabilmesini değil, yavru döl oluşturma başarısı hakkında geniş ve mecazi bir anlamda kullanıyorum”²⁵⁴ ifadeleri var olma mücadelesinin mecazi bir anlamda kullanıldığını göstermektedir. Bu kavramın Darwin sonrası insanı kapsayacak biçimde anlaşılması, istenç dışı bir anlam genişlemesinden kaynaklanmış olması ihtimal dâhilindedir.

Vecdî, doğal seleksiyon hakkında en güçlüsünün hayatta kalması, doğanın nüfusu korumak için eleme yapması dolayısıyla çevre kanunlarına uyan canlılar hayatta kalırken diğerlerinin ölmesi şeklindeki yaklaşımı canlılar arası mücadele kapsamında ele almaktadır. Ona göre bu hipotez Darwin ile ortaya atılan yeni bir kural olmayıp canlılar arası mücadele ve bunun yansımaları tarih boyunca var olmuştur. Ancak Vecdî, bu mücadele biçimini kabul ederken hayatın belirli bir dengede tutulabilmesi için doğanın aksine elçiler gönderildiğini ifade eder. Bir nevi peygamberlerin gönderilmesindeki maksadın tabiattaki bu mücadelenin önüne geçmek ve inanç bağlamında insanı korumak için olduğunu düşünür. Buradan hareketle doğal seleksiyonun mevcut olduğu her dönemde dinin mevcut olduğu sonucuna ulaşmaktadır.²⁵⁵

Vecdî, Darwinizm'in temelini teşkil eden Doğal seleksiyon fikrinin varlığı hakkında Kur'an'dan deliller getirmektedir. Hayat mücadelesi hakkında “Eğer Allah'ın; insanların bir kısmıyla diğerlerini savması olmasaydı, yeryüzü bozulurdu”²⁵⁶ ayeti canlılar arasındaki ilişkinin ve çekişmenin İlâhi bir müdahale sonucu dengede tutulduğu göstermektedir. Yine konuya ilintili en iyi olanın hayatta kalmasını “Andolsun, Zikir'den (Tevrat'tan) sonra Zebûr'da da 'Yere muhakkak benim iyi kullarım varis olacaktır' diye

²⁵³ Kâhya - Öner, *Modern Biyolojinin Doğuşu*, 141.

²⁵⁴ Darwin, *Türlerin Kökeni*, 84.

²⁵⁵ Muhammed Ferîd Vecdî, *el-İslamu fî Asri'l-İlmi* (Beyrut: Daru'l Kitabi'l-'Arabî, ts.), 2/803.

²⁵⁶ *Kur'an-ı Kerim Meali*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), el-Bakara 2/251.

yazmıştı²⁵⁷ ayetiyle “iyi” kavramına vurgu yapmış ve en iyi olanın gerek akli gerek cismi özellikler ile diğer cinslerinden ayrıldığı yönünde yorumlamıştır.²⁵⁸

Vecdî, doğal seleksiyonu doğanın bir seçilimi olarak en iyi olanı ortaya çıkarması şeklindeki tanrıtanımaz yaklaşıma karşı çıkmış ve konuyu ilahî müdahale kapsamında incelemiştir. Öte yandan kendisi doğal seleksiyonun kalıtım ve iklim ile ilişkisi üzerinde durmuş ve canlılar arası özellik aktarımı hakkında bilim insanlarının görüşlerine yer vermektedir.

Düşünürümüz konuyla ilgili Paris Üniversitesi biyoloji ve psikoloji enstitüsü müdürü George John Romanes (öl. 1311/1894) yeni hayvan türlerinin psikolojisi üzere kaleme adlıği eserindeki yaklaşımlarını sunmaktadır. Romanes’e göre canlılar bünyesinde faydalı faydasız kalıtsal özellikler (genler) barındırmakta olup tek bir formda düşünölememektedir. Bu genlerin ise kimisi yararlı kimisi zararlıdır. Doğal seçilimin faydalı sıfatların aktarımı üzerinde yetkin olması halinde canlının bünyesinde faydalı-faydasız şeklinde özellik ayırımı bulunması ise gereksizdir. Doğal seçilimin kalıtım hakkında tümöyle yetki sahibi olduğunu düşünöen biyologlar bile bu noktada hemfikir değildir. Günümüz biyologları ise farklı sıfatların kazanılması noktasında doğal seçilimin rolünün olmadığını yalnız bunun önceden oluşumunu tamamlamış türler (canlılar) için mümkün olacağını ifade etmişlerdir.²⁵⁹ Romanes, konuyla ilgili doğal seçilimin biyolojik ve sosyolojik olarak yürütöldüğüne işaret eder ve Oliver Goldsmith (öl. 1187/1774) ve Johann Gottlieb Fichte’nin (öl 1229/1814) konuyla ilgili son yazılarına dikkat çekerek.²⁶⁰

Canlıların özelliklerinin diğer kuşağa aktarımının keyfiyetini merak eden ve hatta deneyler yürüten bir diğer kişi Johann Gregor Mendel’dir. Mendel, bezelyeler üzerinde yaptığı deneyler sonucunda evrim kuramının zorlandığı noktalara ışık tutmuştur. Çünkü Darwin, anne-baba özelliklerinin yavruda kaynaştığını varsaymaktaydı. Oysa bu düşünöesi doğal seleksiyon sayesinde nesiller boyu üstönlük kazanan özelliğin zayıflamasına sebep oluyordu. Örneğin çok hızlı koşan bir birey ile yavaş koşan bir bireyin çiftleşmesi sonucu ortaya çıkan bireyin koşma yeteneği vasat olacaktır. Bu ise

²⁵⁷ Kur’an-ı Kerim Meali, el-Enbiya 21/105.

²⁵⁸ Vecdî, *el-İslamu fi Asri’l-İlmi*, 2/802.

²⁵⁹ Vecdî, *‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 107.

²⁶⁰ Vecdî, *‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 107.

peyderpey zayıflama eğilimi göstermektedir. Mendel, özelliklerin önceki kuşak veya kuşaklardan olduğu gibi ayrı birimler olarak da yavruya geçtiği düşüncesiyle konuyu farklı bir boyuta taşımıştır.²⁶¹ Dolayısıyla Vecdî, doğal seleksiyon fikrini onaylamayan bu gibi tezleri gündeme getirerek evrim teorisinin mutlak doğru olarak sunulmasına itiraz etmektedir.

Diğer taraftan Vecdî, doğal seleksiyonun çevre ile ilintisi hakkında Edmond Perrier'in yaklaşımına yer verir. Perrier, Rene Guenon'un (öl. 1370/1951) doğal seçilimin iklim üzerindeki etkisini zayıf addetmiştir. Çünkü iklimler canlıların bünyesinde bulunan kalıtsal bir özelliği değiştirme gücüne sahip değildir. Buna göre su kuşu (ördek) türü sayesinde dışarıdan müdahale ile paletler edinip bu özellik ile hayata tutunmamıştır. Paletleri olduğu için çevreye entegre olmuş ve hayata tutunmuştur. Netice itibarıyla bu canlıların yüzme işlevinden evvel paletleri mevcuttur.²⁶² Burada çevre faktörünün doğal seleksiyon ve kalıtım ile ilgisi tutarsız bulunmuştur. Ancak konuya teolojik bir yaklaşım sergilenmesi halinde bu canlıların atasal bir özellik ile donatılması veya bu özelliklere peyderpey ortama uyum sağlayarak kazanması arasında fark olmadığı kanaatindeyiz.

Darwin, doğal seleksiyonu çevrenin etkisiyle değişme ve hayat mücadelesi şeklinde tanımlarken kalıtımı ebeveynlerden yavruya özelliklerinin ortalamasının aktarımı olarak belirtmiştir. Vecdî ise doğal seçilimi özellikle embriyo düzeyindeki kalıtımı ve canlılar arası aktarımını konu edinmiş ve kalıtsal özelliklerin salt çevrenin etkisi altındaki durumunu incelemiştir.

1.2.4. Kalıtım

Yaşam bulan bir yavrunun bazı özelliklerinin neden anne veya babasına benzediği uzun yıllar merak konusu olmuştur. Bazen bu benzerlik aynı anne ve babadan ortaya çıkan kardeşlerde görülmezken yavrunun edindiği özellikler birkaç kuşak öncesine de dayanabilmektedir. Bu özelliklerin yeni kuşaklara nasıl aktarıldığı problemi ise tarih boyunca merak konusu olmuş ve konuyla ilgili birtakım teoriler ortaya atılmıştır. Bu konuda ilk bilimsel açıklama getiren kişi Fransız doğa bilimci Comte de Buffon (öl. 1202/1788) olmuştur. Buffon, yavrunun kolları ve bacakları gibi dış özelliklerin babadan

²⁶¹ Kâhya - Öner, *Modern Biyolojinin Doğuşu*, 175; Cemal Yıldırım, *Bilimin Öncüleri*, ed. Ebubekir Demir (Ankara: Fol Yayıncılık, 2021), 144-145.

²⁶² Vecdî, *Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 108.

iç organlarının ise anneden edindiğine inanmıştır. Bu iddiayı desteklemek için yedi farklı erkek ve dişi hayvan üzere yaptığı deneyler ona istediği sonucu vermemiştir. Bunun en büyük sebebi deney için seçtiği hayvanların fare ve tavşan gibi erken sürede yavru veren hayvanların aksine keçi, at ve kurt gibi hayvanların tercihinden kaynaklanmıştır.²⁶³

Bitkilerde melezleme çalışmaları daha rahat bir biçimde yapılabilecekken 1750'ye kadar bu alanda bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Bunun nedeni ise bu döneme kadar bitkilerin cinsiyeti hakkında bilginin var olmayışıdır. Sonraki dönemlerde bitkilerde melezleme, tozlaşma ve döllenme üzerinde yapılan araştırmalar ile Carl von Linneaus (öl. 1191/1778), Joseph Gottlieb Kölreuter (öl. 1220/1806), Joseph Gaertner (öl. 1205/1791) gibi bilim adamları ön plana çıkmıştır. Şeker pancarı üzerinde yaptığı araştırmalar ve buna bağlı çalışmalar ile Pierre Louis de Vilmorin (öl. 1276/1860) modern kalıtımın öncülerinden biri olarak görülmüştür.²⁶⁴ Ne var ki kalıtımı bezelyeler üzerinde yaptığı deneylerle ortaya koyan ve kurallar getiren ilk kişi Gregor Mendel olmuştur.²⁶⁵

Türlerin değişmesi, en uyumlunun çevreye uyum sağlayabilmesi ve alışması ile mümkündür. Bu gelişimin sürdürülmesi ise ebeveyn özelliklerinin kalıtımı ile mümkün olabilmektedir. Daha çok kalıtılan varyasyonlar üzere yoğunlaşan Darwin kalıtılmayan varyasyonlar ile pek ilgilenmez. Ona göre kalıtımı yönlendiren yasalar büyük ölçüde bilinmemekle beraber aynı özgün durumun bireylerde neden bazen kalıtılıp kalıtılmadığı izah edilememektedir.²⁶⁶

Vecdî, bu başlıkta alışıldık üslubun dışına çıkar ve kendi görüşlerini ortaya koyar. Kendisi, kalıtım hakkındaki teorilerin kasıtlı evren tasavvurunun aksine zorunluluk prensibi neticesinde şekillendiğini düşünmektedir. Dolayısıyla canlıların bütün özelliklerini bu kavram ile açıklanmasını tutarsız bulmaktadır.²⁶⁷

Vecdî, kalıtımın keyfiyeti hakkında biyolojik bir yorum yapmamıştır. Kendisi bu konuda hayvanlar üzerinde yapılmış deneyler ve bu deneylerin hayvanlar üzerindeki etkisi üzerinde durmuştur. Vecdî, bilim insanlarının köpek balıkları ve arılar hakkında yaptıkları deneyler sonucu yavrunun izole edilmiş bir ortama alınıp kendi türlerinden

²⁶³ Kâhya - Öner, *Modern Biyolojinin Doğuşu*, 165-166.

²⁶⁴ Kâhya - Öner, *Modern Biyolojinin Doğuşu*, 166-167.

²⁶⁵ Kâhya - Öner, *Modern Biyolojinin Doğuşu*, 175.

²⁶⁶ Darwin, *Türlerin Kökeni*, 24-26.

²⁶⁷ Vecdî, *‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*, 122.

soyutlanmış bir biçimde deneye tabi tutulduğunu ve deneye alınan bu canlının izole edilmemiş türdeşleri gibi hareket ettiği sonucuna vardıklarını söyler.²⁶⁸

Konuyla ilgili diğer bir canlı ise kelebeklerdir. Kelebeklerin yaşam döngüsü dört aşamalı bir süreçtir. Bu döngü yetişkin kelebeğin yumurta dönemiyle başlar. Bu başlangıç yetişkin kelebeğin kendisi için bir sondur. Yumurta içindeki larva, yetişkini görmeden benzer özellikleri sergileyerek bu süreç her dönem tekrarlanmaktadır. Vecdî, bu kusursuz döngüyü ilahî ilham ile bağdaştırmaktadır. Benzer bir örnek *Xylocopa* familyasına bağlı arı cinsi olan marangoz arısıdır.²⁶⁹ Bu canlı, kelebek ile benzer şekilde bir yaşam döngüsü içerisinde. Tek başına hayatını sürdüren bu canlı türü, açtığı tünellere yumurtalarını bırakır. Bu işlem larva dönemindeki arı için bir başlangıç olup anne arının kendisi için bir sondur. Görüldüğü üzere yetişkin arı ile larva süreci birbirinden ayrılmış evreler olmasına karşın larva sürecindeki arı ebeveyni görmemesine karşın bu süreç her dönem tekrarlanmaktadır.²⁷⁰

Fransız Zoolog Henri Milne-Edwards (öl. 1302/1885) hayvanlar âleminde tekrarlanan bu döngüleri rastlantı, zorunlu tabiat kanunları veya maddenin genel bir özelliğın yansıması şeklindeki telakkilerin ötesinde görmektedir. Ona göre yaz haşerelerinin yuvasındaki günlük yaşam döngüsü incelendiğinde ilahî bir müdahalenin bu canlılar üzerindeki etkisi açık bir biçimde görülmektedir.²⁷¹

Vecdî'nin buradaki itirazı evrim mekanizması içinde insanın önemli bir yeri olmasına karşın neden benzer kalıtımın insan için de söz konusu olmadığıdır. Kendisi bu özelliğın hayvanlar için bir ayrıcalık olduğunu düşünmekte ve bunu ilahî ilham ile bağdaştırmaktadır. Düşünürümüze göre insan antropolojik olarak incelendiğinde sonraki kuşağa bütün özelliklerini aktaramamaktadır. Bu özellikler hayvanların aksine öğrenilerek elde edilmiştir.²⁷² Ona göre hayvanlar hakkında yapılan deneylerin insanlar için yapılması halinde olumlu bir sonuca ulaşmak güçtür. Zira insanın toplumdan soyutlanması halinde bilgisiz ve deneyimsiz kalacağı kesindir. Vecdî'nin buradaki kastı, insanın akıl gibi bir özellik ile donatılmasına karşın öğrenmeden erişemediğı hususlara hayvanların ilham dairesiyle erişebilirliğıdir. Bu ise ya hayvanın insandan daha üstün bir

²⁶⁸ Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 122.

²⁶⁹ Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 123.

²⁷⁰ Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 124.

²⁷¹ Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 124-125.

²⁷² Muhammed Ferîd Vecdî, *el-İslamu Dinu'l-Hidaye ve'l-İslah* (Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1991), 16.

varlık olduğunun kabulü veya hayvanlara ilham veren bir yaratıcının varlığı ile mümkündür.²⁷³

Öte yandan bu kalıtsal özelliklerin çevreden önce embriyo halindeyken edinimi ve aktarımı Vecdî'nin tutumu ile çelişmemektedir. Burada arıların atası olan ilk canlıya ilham edilmesi halinde bu özelliğin evrimsel süreç bağlamında yavruya intikali ihtimal dâhilindedir. Konuyla ilgili Darwin'in benzer bir yaklaşım sergilediği görülür. Ona göre embriyo veya larvadaki değişimler ergin bireydeki değişimlere yol açmaktadır.²⁷⁴ Yalnız onun bu değişimleri doğanın bir eseri olarak gördüğü bilinmektedir. Benzer yaklaşımı Lamarck'ın "başkalaşım teorisinde" de görmekteyiz. Ona göre bugünkü canlılar derin bir başkalaşımın sonucudur. Organlar çevreye uyumunda etkisiyle nesilden nesile kesintisiz bir biçimde ve dönüşüm ile bu forma ulaşmıştır. Her organ kendi çevresine uyarak alışarak orada yaşar ve kalıtım ile gelişir.²⁷⁵

Buraya kadar kalıtım, çevre ve protoplazma olmak üzere iki açıdan incelenmiştir. Vecdî, canlıların yaşam döngüsü ve faydalı özelliklerin aktarımı noktasında çevrenin etkisini tümüyle reddederken protoplazma karşısında tarafsız bir tutum sergilemiştir. Hayvanların bu kabiliyetlere ilham yoluyla eriştiği iddiasıyla teolojik bir tutum sergilemekten kendini alamamıştır.

1.2.5. Körelmiş Organlar Teorisi

Evrimsel sürecin canlılar üzerindeki etkisi incelendiğinde türlerin değişken olduğu vurgulanmaktadır. Doğal seçim ve kalıtımın yanı sıra çevrenin etkisiyle canlılardaki organların zamanla işlevsiz hale geldiği düşünülmektedir. Bu organların işlevsiz hale gelmesinde parçanın kullanılmaması en önemli etkenlerden biridir. İlk bakışta işlevsiz hale gelmiş bu organlar doğada pek fazladır. Karanlık ve derin mağaralarda yaşayan hayvanların gözleri, okyanus adalarında yaşayan ve yırtıcılara pek maruz kalmayan uçma yeteneklerini yitiren kuşların kanatları, örnek olarak gösterilmektedir.²⁷⁶ Bir organın körelmesi onun tümüyle işlevsiz hale gelmesi demek değildir. Bazen körelen bir parça farklı bir amaç için de kullanılabilir. Konuyla ilgili muhtelif balıklarda hava

²⁷³ Vecdî, 'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî, 122-123.

²⁷⁴ Darwin, *Türlerin Kökeni*, 24-25.

²⁷⁵ Edhem, *Lamarckizm*, 63.

²⁷⁶ Darwin, *Türlerin Kökeni*, 598.

kesesinin yüzerlik sağlamak için köreldiği görülmektedir. Ancak bu organ başlangıç aşamasındaki solunum organına veyahut akciğere dönüşmüş durumdadır.²⁷⁷

Konuyla ilgili Lamarck'ın iki temel fikir üzerinde durduğu söylenebilir. Birincisi, hayvanların ihtiyaç sebebiyle kullanılan uzuvları gelişirken kullanılmayan uzuvları körelir. Diğeri ise aktarılan özelliklerin kalıtsal oluşudur. Bu doğrultuda çevreninde etkisiyle memeli hayvanların ilk hayvandan başlayıp tedricen günümüze kadar gelişmesine ve farklılaşmasına olanak tanımıştır.²⁷⁸ Bu bağlamda fazla kullanılan organlar gelişmekte az kullanılanlar ise körelmektedir. Örneğin, zürafaların boyunları yüksek dallardaki yapraklara erişebilmek için uzundur. Bu özellik sonraki nesillere aktarılmış ve o türe mahsus olmuştur. Bu gelişmeler dölden dölde de aktarılabilmektedir. Lamarck, çevresel faktörlerin canlılardaki değişimi (farklılaşmayı) önemli ölçüde etkilediğini düşünmektedir.²⁷⁹ Buna göre kural basittir, kullanılan organlar gelişir ve güçlenir, kullanılmayanlar ise güçsüzleşir ve körelir, ona göre bu işlem bir tür zarurettir.²⁸⁰

Vecdî, canlıların ortaya çıkmasını ve çeşitliliğini ilahî takdir çerçevesinde inceler ve her hayvanın bulunduğu çevreye uyum sağlayacak organlar ile donatıldığını ifade eder. Diğer taraftan canlıların bulundukları çevreye tedrici olmak kaydıyla uyum sağlamasını uzak görmez yalnız bunu ilahî takdir ile bağdaştırır.²⁸¹ Vecdî, yeryüzünün jeolojik olarak bir takım farklı evrelerden geçtiğini ve her daim doğanın ve çevrenin değişim süreci içerisinde olduğunu söyler. Bir zamanlar yeryüzünün sular ile kaplı olduğunu ve bir dönem yoğun ormanlar ile birçok canlıya ev sahipliği yaptığını kabul eder. Ona göre bu değişimler peyderpey gerçekleşmiş olup uyum, rastlantı ve zorunluluk gibi kelimeler yerine bir yaratıcıya atfedilmelidir.²⁸² Vecdî, hayvanların fiziksel özellikleri ile ilgili olarak ihtiyacın yanı sıra mükemmel oluşundan bahseder ve hikmet dairesinde inceler.²⁸³

Vecdî'nin körelmiş organlar hakkındaki yaklaşımı tümüyle olumsuz değildir. Ona göre bu değişim tedrici biçimde gerçekleşmiş olup hayvanların bulundukları ortamlara uyum sağlayabilmesi için bir tür zorunluluktur. Ancak onun bu düşüncesi takdiri ilahî

²⁷⁷ Darwin, *Türlerin Kökeni*, 594.

²⁷⁸ Vecdî, *Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 85-86.

²⁷⁹ Vecdî, *Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 84-87.

²⁸⁰ A. Ronan, *Bilim Tarihi*, 469.

²⁸¹ Vecdî, *Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 125-126.

²⁸² Vecdî, *Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 126-127.

²⁸³ Ferîd Vecdî, *el-Felsefetu'l Hakka fi Bedaiu'l-Ekvan*, ts., 62.

düşüncesinin dışına çıkmamaktadır. Ona göre bu evrim veya dönüşüm ilahî kudretin canlılara verdiği özellik sayesinde.²⁸⁴

Vecdî'nin evrim konusundaki değerlendirmelerinde iki yol takip ettiğini söylemek mümkündür. Birinci olarak Allah inancıyla aykırı düşecek noktalarda evrim teorisine eleştiri getiren bilim insanlarının tezlerinden faydalanmaya çalışmaktadır. Diğer bir yol ise evrimin reddedilmesi mümkün olmayan hususlarda evrimle ilahî takdir düşüncesinin birleştirilmesidir. Dolayısıyla canlılarda meydana gelen değişim ve gelişimin Yüce Allah'ın takdiri yani canlılar için koyduğu tabii ölçüler çerçevesinde oluştuğu neticesine varmaktadır.

²⁸⁴ Vecdî, *'Alâ Atlâli'l-mezhebi'l-mâddî*, 127.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FERÎD VECDÎ'NİN FEMİNİZM'E BAKIŞI

1.1. Feminizm'in Tanımı ve Gelişim Serüveni

Feminizm kavramı Latin kökenli olup kadın manasına gelen “femine” kelimesinden türemiş²⁸⁵ ve sonrasında birtakım eşitlik ve hürriyet iddiasında bulunan özünde ataerkil düzeni reddeden bir düşünce akımına dönüşmüştür. Bu kavram “bireyler arasındaki cinsiyet ayrımını reddeden, dünyanın cinsel eşitlik temeline oturtulması gerektiğini ve bu doğrultuda toplumun bir takım yeni kurallar ile tekrar inşa edilmesi gerektiğini savunan hareket” olarak tanımlanabilir.²⁸⁶ Bolay ise erkeklerin sahip olduğu hukuki, siyasi, sosyal ve ekonomik hakların kadınlara da verilmesi gerektiğini düşünen ve alandaki eşitsizliğin kaldırılmasının ön gören hareket olarak tanımlamıştır.²⁸⁷

Genel olarak feminizmin dönemsel reformu dikkate alındığında bu hareketi tek bir biçimde tanımlamak mümkün değildir. Tekdüze bir düşünce stilini rehber edinmeyen bu hareket kadınların durumunu iyileştirmek ve kadınların toplum içinde belirli imtiyazlar sağlaması için çaba gösteren bir doktrin olarak düşünülebilir.²⁸⁸ Bu hareket başlangıçta kadın haklarının genişletilmesini amaçlarken “kadınların taleplerine taraftar olma” şeklinde bir anlam taşımaktaydı. 20. yüzyıla gelindiğinde radikal bir hüviyete bürünmüş ve daha çok “kadın biyolojisi ve bedeni üzerinde hâkimiyet kurma” hedefine evrilmiştir.²⁸⁹

Bu kavramın gelişim serüveni hakkında; Feminist söylemin köklerini “Aydınlanma Çağına” kadar götürmek mümkündür. Marshall’a göre feminizm, İngiltere’de cinsler arası eşitliği kadın haklarının gelişmesiyle elde etmeye çalışan toplumsal bir hareket olarak 18. yüzyılda ortaya çıkmıştır.²⁹⁰ Rönesans’tan Sanayi Devrimine kadar yaşanan pek çok gelişme kadınların toplumdaki konumunun sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Feminist bilinçlenmenin bu dönem ile başladığı söylenebilir. Feminist

²⁸⁵ Ayşe Güç, *Bir Müslüman Kadının Sorunu ve Feminizm’e Nasıl Bakmalı*, ed. Yasin Aktay - Mahmut Hakkı Akın (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 21.

²⁸⁶ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 679.

²⁸⁷ Bolay, “Kadın Hakları” 140.

²⁸⁸ Cevizci, “Feminizm” 155.

²⁸⁹ Bolay, “Kadın Hakları” 140.

²⁹⁰ Gordon Marshall, ed. Diana Barthel vd. (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2021), “Sosyoloji Sözlüğü”, “Feminizm” 240.

düşüncenin gelişiminde Fransa'daki tarihi ve sosyal olayların yanı sıra Fransa'da gelişen feminist yaklaşımın özel bir yeri vardır. 18. yüzyıla gelindiğinde kadının toplumsal statüsü hakkında başlatılan tartışma alevlenmiş ve Fransız devriminin ilk yıllarında Montesquieu (öl. 1168/1755), Voltaire (öl. 1191/1778), Condorcet (öl. 1208/1794) ve Diderot ve diğer aydınlardan oluşan küçük bir düşünür grubu değişim talebini dile getirmiştir. 18. yüzyılın sonlarında kadının doğası, toplum içindeki yeri ve siyasi hakları gibi önemli tartışmalar yapılmıştır. Cinslerin eşitliği, eğitim fırsatları ve oy hakları gibi hususlarda bu dönemde tartışılmış, bu dönemde ortaya atılan iddialar ve çözümler modern feminizmin temelini oluşturmuştur.²⁹¹

İlk dönemde kadın hakları talebiyle ortaya çıkan feminizm sonraları siyasi bir felsefe şekline bürünmüştür. Belirli evrelerde Varoluşçuluk ve Marksizm gibi felsefi akımlardan da istifade eden feminizm, kendi içinde Liberal feminizm, Kültürel feminizm, Marksist feminizm, Varoluşçu feminizm, Radikal feminizm ve Postmodern feminizm şeklinde kısımlara ayrılmıştır.²⁹²

19. yüzyılın ortaları feminist akımların ve teorilerin en çok var olduğu dönemdir. Liberal feministlerin genel istekleri, kadınların erkeklerle ontolojik olarak (ruh ve akıl) eşit kabul edilmesi gerektiğinin yanı sıra eğitim, ekonomik ve siyasi (oy kullanma) haklarda eşitlik talebi şeklinde özetlenebilir. Bu dönem John Stuart Mill'in (öl. 1289/1873) söylemiyle "*Eşitlikçi söylemin dayanak noktasıdır.*"²⁹³

Kültürel feminizm, liberal feminizmin eşitlikçi yaklaşımının aksine iki cins arasındaki farklılığı ön planda tutmuştur. Kültürel feministler kadının kadınsı özelliklerinin doğuştan mı yoksa kültürel olarak toplum tarafından mı kazandırıldığı sorunu üzerine yoğunlaşmıştır. Toplumsal cinsiyet kimliğinin biyolojik farklılıktan ziyade toplum tarafından inşa edildiği düşünülmüştür. Kültürel feminist teori "anaerkil" bakış açısını savunmuş bağımsızlık, özerklik, aşkınlık ve savaş gibi erkeksi özelliklerin yardımlaşma, duygu, barış ve yaşam gibi kadınsı özelliklerin daha iyi olmadığı vurgulanmıştır.²⁹⁴

²⁹¹ Güç, *Bir Müslüman Kadının Sorunu ve Feminizm'e Nasıl Bakmalı*, 35-37.

²⁹² Bolay, "Kadın Hakları"140.

²⁹³ Josephine Donovan, *Feminist Teori Entelektüel Gelenekler*, çev. Aksu Bora vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, ts.), 33; Güç, *Bir Müslüman Kadının Sorunu ve Feminizm'e Nasıl Bakmalı*, 50.

²⁹⁴ Güç, *Bir Müslüman Kadının Sorunu ve Feminizm'e Nasıl Bakmalı*, 53.

Marksist feminizm teorisi, kadınların tek başına toplumsal bir sınıf oluşturup oluşturmadığı problemi üzerinde durmaktadır. Karl Marks ve Friedrich Engels'in (öl. 1312/1895) bu teorinin gelişmesine önemli katkıları olmuştur. Marksizm aileyi, kapitalist ilişkilerin sürdürülmesini sağlayan bir kurum olarak görür. Engels'e göre ise "*Aile içinde erkek burjuvadır ve karısı proletaryayı (işçiyi) temsil eder.*" Bu anlayış aileyi ezilme alanı veya kurumu olarak görür ve kaldırılmasını savunurlar.²⁹⁵

Varoluşçu feminizmin ortaya çıkmasında Simone de Beauvoir (öl. 1406/1986), Merleau Ponty (öl. 1380/1961), J. Paul Sartre (öl. 1400/1980) gibi varoluşçu düşünürlerin etkisi büyüktür.²⁹⁶ Sartre'ın varoluşçu felsefesinden etkilenen De Beauvoir kadınlıkla özdeşleştirilen olumsuz davranışların doğuştan gelmediğini, kadının içinde bulunduğu toplumsal durum tarafından yaratıldığını ifade etmektedir. Ona göre bireyin içinde bulunduğu ortam ve meşgul olduğu iş onun aşkın (erkek) ya da içkin (kadın) varlık haline gelmesinde önemli rol oynamaktadır. De Beauvoir, kadının içkin bir varlık oluşunu döngüsel bir yaşama hapsedilmesinde ve toplumun müdahalesinde görmektedir. Toplum kadını cinsel bir nesne durumuna indirgemiş ve kadın ataerkil düzen tarafından sömürülmüştür.²⁹⁷

Radikal feminizm, kadınların evlilik kurumu aracılığıyla ezildiğini, kadın sorunun temelinde ataerkil sistemin olduğunu savunmaktadır. Bu teori cinsiyet ayrımının sonlanması için cinsiyet farklarının ortadan kalkmasını öngörmektedir. Böylece toplumsal olarak kadınsılık ve erkeksilik olmayacaktır.²⁹⁸

Postmodern feminizm teorisi ise toplumsal cinsiyet ayrımına önem vermiş ve de Beauvoir'ın kadının ikinci cins oluşu üzerinde yaptığı değerlendirmelerden etkilenmiştir. Bu teori kadın erkek arasındaki farklılığa rağmen kadın-erkek eşitliğini savunmuştur.²⁹⁹

19. yüzyıldan başlayarak farklı anlam biçimlerine bürünen bu anlayış, özünde eril düzene muhalefet, eleştiri, başkaldırı vb. savlar ile varlığını sürdürmüş, dönemin ve şartların değişmesiyle kendi bünyesinde birtakım reformlar yaşamıştır.³⁰⁰ Bu reformlar

²⁹⁵ Bolay, "Marksist feministler" 141.

²⁹⁶ Donovan, *Feminist Teori Entelektüel Gelenekler*, 223.

²⁹⁷ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 683-684.

²⁹⁸ Bolay, "Radikal feministler" 140.

²⁹⁹ Güç, *Bir Müslüman Kadının Sorunu ve Feminizm'e Nasıl Bakmalı*, 62.

³⁰⁰ Hannah Mccann vd. (ed.), *Feminizm Kitabı*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım (İstanbul: ALFA Yayınları, 2010), 44.

dalgalar şeklinde gerçekleşmiştir. Bu konuda birinci dalga feminizmi iki cins arasındaki eşit, sosyal ve politik hakları talep ederken ikinci dalga feminizmi bu iki cins arasındaki ilişkiyi eşitsizlik ve baskı temelinde incelemiş ve bu olguların sebebini önce tespit sonra ortadan kaldırma yolunu benimsemiştir.³⁰¹ Birinci dalga feminizm anlayışı daha çok iki cins arasındaki özsel ayrılmaya (benzerliğe) vurgu yaparken kadın ve erkeğin eşit şartlara sahip olmaları üzerinde yoğunlaşmıştır. İkinci dalga feminizmi ise öz itibarıyla eşitlik iddiasını benimsememiş, eşitliği amaç ve sonuç bağlamında başarısız addetmiştir. İkinci dalga feminizme göre cinsler birbirine iktidar sorunuyla bağlıdırlar. Bu dönemde cinsiyet ayrımının sona ermesi için cinsiyet farklarının ortadan kaldırılması gerektiği düşünülmüş, kadınsılık ve erkeksilik olmayan bir toplumsal devrim anlayışı ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla ikinci dalga feminizm daha çok iki cins arasındaki farklılığa vurgu yapmıştır.³⁰² Bu iki dalga feminizmi 19. yüzyıl sonlarında sadece orta sınıf, beyaz ve heteroseksüel kadınlar gibi belli bir kesime hitap edip çalışmalar yürüttüğü için birtakım eleştirilere maruz kalmış ve üçüncü dalga feminizmin doğuşuna zemin hazırlamıştır.³⁰³

Buradan hareketle toplumun zihin dünyasındaki farklılık ve reformlar günbegün artmakta ve doğal olarak farklı problemleri ortaya çıkarmaktadır. Bu düşüncenin yansıması olarak muhatap eksenli bir düşünce stili ortaya çıkmakta ve çözümler buna bağlı olarak değişmektedir. Bu sebeple farklı anlam ve kabullerin ilerleyen günlerde dördüncü ve ardından beşinci dalganın ortaya çıkmasına zemin hazırlaması uzak görünmemektedir.³⁰⁴

Bu düşüncenin ortaya çıkmasında tarihin birçok evresinde özellikle kadın cinsine yönelik kullanılan yanlış üslubun, davranışın ve baskının etkisi yadsınamaz düzeydedir. Ancak bütün sebebi bu tarafa yoğunlaştırmak, özden sapmak korkusuyla farklı bir yanlışlığa düşmektir. Diğer taraftan feminist söylemin ortaya çıkmasında kadın cinsine karşı takınılan yanlış davranışlar ve tutumlar bu harekete ivme kazandırmış ve bu düşüncenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

³⁰¹ Cevizci, “Feminizm” 155.

³⁰² Cevizci, 681; Bolay, “Radikal Feminizm” 140.

³⁰³ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 682; Güç, *Bir Müslüman Kadının Sorunu ve Feminizm’e Nasıl Bakmalı*, 45.

³⁰⁴ Nikki Van Der Gaag, *Feminizm*, thk. Utku Özmakas, çev. Beyza Sumer Aydaş (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2019), 32-36.

Feminizm temelinde “kadın” olması hasebiyle bu cinsi yakından ilgilendirdiği aşikârdır. Bundan ötürü kadının vazifesi ve toplumdaki yeri hakkında konuya yaklaşmak yerinde olacaktır.

1.2. Ferîd Vecdî’nin Feminizm’e Yaklaşımı

1.2.1. Kadın’ın Vazifesi ve Toplumdaki Yeri

Tarihsel olarak kadının toplumdaki yeri incelendiğinde ona atfedilen rolün tek bir formda olduğu düşünölememektedir. Bazı ilkel topluluklarda onun doğurganlık ve verimlilik özelliği üzerinden kutsallaştırıldığı, bazılarında erkekler ile eşit statü de bulunduğu, bazılarında ise erkekten aşağı hiçbir değere sahip olamayan ikinci bir sınıf olarak göröldüğü söylenebilmektedir.³⁰⁵

Kadının toplumdaki yeri onun toplumdaki vazifesiyle yakından ilintilidir. Erkek cinsinin toplumdaki rolü binlerce yıldır onu dışarıya mahkûm ederken kadının fiziksel özellikleri (ayrıcalıkları) onu daha çok eve mahkûm etmiştir. Bu görev dağılımının veya biyolojik farklılığın ilk bakışta kadın cinsini ötekileştirmek veya değersizleştirmek izlenimi verdiği düşünölmüştür.³⁰⁶ Ancak kadına mahsus özelliklerin erkek tarafından gerçekleştirilemez olması kadın cinsinin toplumun devamı niteliğinde ne derece önemli olduğuna işaret ederken kadını eve erkeği de dışarıya zorlamıştır. Bu hususun her iki cins için bir gereklik mi yoksa zorunluluk mu olduğü ise tartışılmıştır.

Kadının toplumdaki yerine ve vazifesine değinmeden evvel Vecdî’nin kadın tasavvuruna değinmek yerinde olacaktır. Vecdî kadını, rakik bir cins, şefkat timsalî, incelik ve iyilik numunesi olarak tanımlamaktadır.³⁰⁷ Onun bu tanımlaması her iki cinsi birbirinden ayırırken kadın-erkek arasındaki farklılığın kültürel kökenli oluşmasından ziyade biyolojik olduğü yönündedir. O, bu tanımlamasından ötürü her iki cins arasındaki farklılığı teolojik bir eksene yaklaştırırken doğal olarak feminist teorinin kadın tasavvuruna da ters düşmektedir. Dolayısıyla her iki cins arasındaki farkın biyolojik

³⁰⁵ Ömer Faruk Harman, “Kadın”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/83.

³⁰⁶ Zeynep Direk, “Mukaddime”, *İkinci Cinsiyet*, ed. Emine Sarıkartal (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2021), 18-19.

³⁰⁷ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 41.

olduğunu reddeden ve probleme Darwinci paradigma ile yaklaşan Simone de Beauvoir'un "*Kadın doğulmaz kadın olunur*" şeklindeki söylemini de reddetmektedir.³⁰⁸

Vecdî'nin kadın tasavvuru toplumsal refah ve tabiat ekseninde dönmektedir. O, kadın ve erkek kavramını iki farklı yapıya ve karaktere sahip varlık olarak tanımlar ve iki cinse kendi bünyesinde birtakım roller biçer. Fıtrat gereği kadının annelik vazifesi üzerinde yoğunlaşırken erkeği bu süreçte onun hizmetine kılınmış bir varlık olarak görür ve kadını bu bağlamda korumacı bir üslûp takınır.³⁰⁹ Onun bu yaklaşımı Feminist söylemin önemli savunucularından olan de Beauvoir'un kadın perspektifinden ayrılmaktadır. Beauvoir'un varoluşçu yaklaşımına göre "*Kadın erkeğin buyurduğu şeydir. Erkeğe atfen tanımlanır ve farklılaşır; kadına atfen erkek tanımlanamaz. Kadın 'ilineksel'dir. 'Öz' e karşıt olarak 'özsüz'dür. Erkek 'Özne'dir, 'Mutlak'tır. Kadın 'Öteki'dir. Başka bir deyişle, toplum erkeği norm olarak, kadını ikinci cinsiyet olarak kurar.*"³¹⁰ Kadın, annelik görevi üstlenmesi halinde içeride, ev alanında tutulmak istenmiş ve içsel olanın bekçisi kılınmıştır. Erkek ise dışarıda tutulmuş ve dünyaya egemen olma gayreti içerisinde olmuştur. Ona göre bu iki cins sosyal olarak bulundukları konumun yaratıcısıdır.³¹¹

Düşünürümüz ise toplumsal ilerleme noktasında konuya salt kadının toplumdaki yerinden ziyade insanın dolayısıyla kadınla birlikte erkeğin de toplumdaki yerine dikkat çekmiştir. Düşünürümüze göre erkek cinsinin konum itibarıyla baba, dede, ağabey vb. rolleri olduğu gibi kadınında tek bir formda düşünülmesi olanak dâhilinde değildir. Bu formaların ise kendi içinde bir takım önemlilik sıralaması olduğu aşikârdır. Vecdî, kadının annelik vazifesi üzerinde yoğunlaşarak bu vazifenin toplum için en ulvî vazife olduğunu söyler.³¹² Onun toplumun düzeni ve ilerlemesi noktasında ortaya koyduğu fıtrat eksenli bu taslak, ilkel ve bir o kadar mükemmeliyetçi bir prototiptir. Onun toplum anlayışı bir tür ütopyadır. Toplum için en üst olanı en iyi olanı (fıtrat gereği) düşünmekte ve istemektedir.³¹³

³⁰⁸ Simone De Beauvoir, *İkinci Cinsiyet*, ed. Emine Sarıkartal, çev. Gülnur Acar Savran (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2021), 20; Mccann, *Feminizm Kitabı*, 116.

³⁰⁹ Muhammed Ferîd Vecdî, "Müslüman Kadını", çev. Mehmet Akif Ersoy, *Sıratı Mûstakim Mecmuası* 1/4 (Eylül 1908), 55.

³¹⁰ Mccann, *Feminizm Kitabı*, 115; De Beauvoir, *İkinci Cinsiyet*, 1/27.

³¹¹ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 684.

³¹² Vecdî, *Müslüman Kadın*, 23-23.

³¹³ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 99.

Konuyla ilgili iki cins arasındaki farka değinen Dr. Brizendine “Özgür irade ve politik olarak doğru davranmak adına biyolojinin beyin üzerindeki etkisini görmezden geliyoruz, kendi doğamızla savaşıyoruz”³¹⁴ ifadeleri her iki cinsin toplumun inşası noktasında kemale uygun biçimde şekillenmesi gerektiğini gösteren kayda değer bir yaklaşımdır.

Vecdî, vazife noktasında bireyin kadın olarak (annelik vasfıyla) önemsemesi gereken gebelik, doğum, emzirme, çocuk terbiyesi gibi hususları ön plana çıkarır. Bu dört evreyi detaylı bir şekilde incelerken kadınların fiziksel ve duygusal olarak ağır muameleye duçar olmamaları gerektiğini ifade eder. Özellikle vurguladığımız dört evrede kadınların maruz kaldığı her türlü sıkıntıda yardıma ihtiyacı olduğunu vurgular. Vecdî, kadın için bu vazifeyi (annelik) kemale uygun bularak gerekli görmektedir.³¹⁵ Öyle ki kendisi kadının vazifesi bağlamında önemlilik sıralamasını değerlendirirken kadının anatomi uzmanı gibi teknik bir mesleği olması halinde bile öncelik sırası olarak annelik vazifesini öncelemesi gerektiğini düşünmektedir.³¹⁶ Hatta onun kadının eğitimi hakkındaki bir takım olumsuz yaklaşımları eğitimin bu dört evre ile kesişmesi halinde olsa gerektir.³¹⁷

Kadının annelik vazifesini ön plana çıkartan Vecdî, kadınların dışarıda erkeklerin meşgul olduğu ağır işlerle uğraşmasını tutarsız addeder. Ona göre kadınların işlerde erkekler ile çalışmaları iktisadi, ailevi dolayısıyla toplumsal birtakım problemler ortaya çıkarmaktadır. Bu sürecin doğurduğu problemlerden birisi de evlilik oranının düşmesi hakkındadır. Konuyla ilgili Giyom Farer, kadınların çalışması sonucu ortaya çıkan bu yeni model evveliden mevcut olmayan üçüncü bir cins ortaya çıkarmaktadır. Çünkü bu işlev tabiat bakımından ev kadınına vazife bakımından ise erkeklere muhaliftir.³¹⁸ Jules Simon (öl. 1313/1896) ise “Evinin dışında çalışan bir kadın, adı bir işçinin göreceği bir işi görmüş olur. Lakin bir kadının işini göremez” sözlerine dikkat çeker ve kadının çalışması yerine evdeki vazifelerine değer atfeder.³¹⁹ Vecdî’nin buradaki yaklaşımı ilk

³¹⁴ Mücahit Gültekin, “Bilimsel Araştırmalarda Kadın-Erkek Farklılıkları”, *Aile Akademisi Derneği*, (Nisan 2014), 25.

³¹⁵ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 24-25.

³¹⁶ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 26.

³¹⁷ Muhammed Ferîd Vecdî, “Müslüman Kadını”, çev. Mehmet Akif Ersoy, *Sıratı Mûstakim Mecmuası* 1/7 (Ekim 1908), 98.

³¹⁸ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 68-69.

³¹⁹ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 50.

bakışta kadının yalnızca evlere hasredilmesi intibai uyandırıyor olsa da onun olumsuz yaklaşımının ardındaki asıl sebep kadının karşılaşacağı olası olumsuz şartlardan uzaklaştırmak gayesiyledir. Burada Vecdî, kadınların fitrat dışı ağır işlerde çalışmalarını uygun bulmazken tabiatlarına uygun işler hakkında nötr olduğu düşünülebilir.

Vecdî'nin konuya gerek teolojik yaklaşımı gerek kadına fitrat eksenli bir taslak oluşturması fikirlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Öyle ki Vecdî'nin buradaki kararlı tutumu annelik vazifesinin yalnızca anneye hasredilmesi bir nevi anneliği anne dışında yerine getirecek kimsenin var olmayışından kaynaklanmaktadır. Nitekim “Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık”³²⁰ ayetiyle İslam’ın öngördüğü forma yaklaştırmış “Bu Âlemde her bir varlığın kendine has bir vazifesi vardır ki, onun şahsına, nev’ine has olan kemâli, o vazifeyi hakkıyla yerine getirmesine dayanır”³²¹ ifadeleri ile her iki cinsi birbirinden ayırmıştır.

Düşünürümüz kadını, kadının toplumdaki yeri ve statüsünü önemli bir mesele olarak görmüştür. Yaşadığı dönemde ve toplumda “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği” problemine değinmeyi lüzumsuz gören toplumsal kanının³²² aksine onun bu konuda dönemin şartları da ele alınarak önemli açıklamalarda bulunması hatta eserler kaleme alması onun kadın cinsine ne derece önem verdiğini göstermektedir. Çünkü o bir ulusun ilerlemesini ve kemale ermesini sadece erkeklerle sınırlandırmak yerine kadına bu ilerleme yolunda gerek içtimaî gerek sosyal büyük pay biçmektedir.³²³

Vecdî, kadın-erkek cinsini vazife bağlamında incelemekte ve onlara toplumsal ilerleme noktasında sınırlar çizmektedir. Kadını annelik vazifesiyle ön planda tutarken erkeği onun hizmetine kılınmış bir varlık olarak görmüş ve toplumun ilerlemesi açıdan kadını korumacı bir yaklaşım sergilemiştir. Onun bu yaklaşımı gerek aile müessesesini ezilme alanı olarak gören Marksist feminizm ile gerek kadını ataerkil bir sistem tarafından sömürülen bir birey şeklindeki Varoluşsal feminizm ile çelişmektedir. Bir nevi her iki cins kendine özgün bir donanımına sahiptir. Bundan dolayı kadın-erkek tabiatın ve fitratın öngördüğü forma göre şekillenmelidir.

³²⁰ Kur'an-ı Kerim Meali, el-Kamer 54/49.

³²¹ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 22.

³²² Vecdî, *Müslüman Kadın*, 7.

³²³ Muhammed Ferîd Vecdî, *el-Mer'etu'l Müslime* (Mısır: Terakki Yayınları, 1901), 4-5.

1.2.2. Eşitlik İddiası

Genel olarak eşitlik; her iki cinsin sosyal, politik, hukuksal ve ekonomik bağlamda eşit şartlar altında olması anlamı taşımaktadır. Bu bağlamda eşitlik, bütün insanlarda bulunan özellik veya yetinin insanlar arasında bir ayrım gözetilmeksizin aynı muameleye tabi tutulmaları gerektiğini düşünen anlayıştır.³²⁴

Kadın-Erkek eşitliği iddiası ilk kez Fransız Devrimi döneminde dile getirilmiştir. 26 Ağustos 1789'da Ulusal Meclis tarafından yasalaştırılan “İnsan ve Vatandaşlık Hakları Beyannamesi”ne cevaben Olympe de Gouges (öl. 1207/1793), “Kadın ve Kadın Yurttaşın Haklar Bildirgesi” ile kadınlar için insan hakları talep edilmiş ve eşitlik isteği ön planda tutulmuştur. Kaleme aldığı “İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi” de kadınların özgürlüğüne erkekler ile eşit şartlara sahip olduğuna mülkiyet ve güvenlik istekleri ön planda olmuştur. İngiltere’de ise Marry Wollstonecraft (öl. 1211/1797) 1792’de kızlar ve erkekler için eşit eğitim şartlarını ve fırsatlarını ön plana çıkartmış ve eşit politik ve sosyal haklar talep etmiştir.³²⁵ İlerleyen süreçte Henri de Saint-Simon tarafından tahmini 1832 yılında kurulan ilk feminist dergi savunucuları (Aziz Simoncular) Olympe de Gouges’in aksine yalnızca sosyal, ekonomik ve hukuksal eşitlik talep etmiyorlardı. Onlar var olan erkeksi hiyerarşiye bağlı kalmak istemiyor daha çok kadınsal kuralların ağır basacağı barışçıl ütöpik bir toplumsal yapıyı önceliyorlardı.³²⁶

Kadın-Erkek eşitliği iddiası feminizmin en önemli savlarından biri olup daha çok birinci dalga feminizminde kendini göstermiştir. Birinci dalga feminizm ise Mary Wollstonecraft’ın *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi* adlı eserinden ilham almıştır.³²⁷ Bu dönemde feminizmin odak noktası kadınlara sosyal, siyasal ve ekonomik bağlamda imtiyaz isteği şeklinde şekillenmiştir. Buna bağlı olarak kadının yaşam standartlarının yeniden düzenlenmesi, siyasal egemenlik ve kadınların erkeklerle eşit yasal haklara sahip olması gibi istekler yer almıştır. Birinci dalga feminizmi 19. yüzyılın ortalarından 20.

³²⁴ Cevizci, “Felsefe Terimler Sözlüğü”, “Eşitçilik”, 144.

³²⁵ Donovan, *Feminist Teori Entelektüel Gelenekler*, 21-22.

³²⁶ Gisela Notz, *Feminizm*, ed. Fatma G. Üstün, çev. Sinem Derya Çetinkaya (Ankara: Phoenix Yayıncılık, 2018), 40.

³²⁷ Güç, *Bir Müslüman Kadının Sorunu ve Feminizm’e Nasıl Bakmalı*, 41.

yüzyılın başlarına kadar olan süreci kapsamaktadır. Bu süreçte feminizmin eşitlik, özgürlük ve oy kullanma hakkının yanı sıra fırsat eşitliği gibi talepleri baskın olmuştur.³²⁸

Eşitlik, özünde her iki cinsin eşit kabul edilmesi mi yoksa eşit haklara sahip olmaları gerektiği mi sorusuna cevap vermek yerinde olacaktır. Öncelikle eşitlik kavramı her iki cinsi birbirinden ayıran özellikler hesaba katılarak incelendiğinde Erkek=Kadın denklemi tutarlı görünmemektedir. Bununla birlikte eşitlik kavramının aksine her iki cinsin farklılığını ön plana çıkaran araştırmalar her iki cinsi birbirinden ayırmaktadır.³²⁹

Kadın ve erkek arasındaki fiziksel özelliklerin yanı sıra beynin ağırlığının her iki cinsten farklılık göstermesi ilk bakışta cinsler arası ayrıcalık veya üstünlük izlenimi vermiştir. Bu konu da Vecdî de benzer fikirlere sahip olup idrak merkezi yönünden erkeği bir adım önde görmektedir³³⁰ Beynin boyutunun bedene oranı hakkında farklı görüşler mevcuttur. De Beauvoir'a göre aynı türe mensup iki bireyin iki ayrı tipi temsil ettiği düşünülürse beynin ağırlığını bedenin ağırlığına 0,56 üssüne bölmek eşitlik ile sonuçlanmaktadır.³³¹ Vecdî'ye göre ise erkeğin beyni kendi bedenine nispeten kırkta bir iken, bu oran kadında kırk dörtte bir olarak görülmüştür.³³² Doğrusu gerek beyin yapısının ve ağırlığının zekâ (idrak) ile ilişkilendirilmesi gerek fizyolojik bir organdan yola çıkarak psikolojik bir yorum yapılması ihtiyattan uzak bir yaklaşımdır. Ancak düşünme ve idrak yönünden birbirine benzeyen bu iki cinsin eşit koşullara sahip olmaları gerektiği ise tartışmaya açık bir konudur.

Her iki cinsin eşit haklara sahip olmaları ilk bakışta rasyonel ve tutarlı bir yaklaşım gibi durmaktadır. Ancak fiziksel ayrıcalıklar esas alındığında her iki cinsin benzer fırsatlara sahip olması güç görünmektedir. Zira kadının annelik vazifesi toplumsal açıdan erkekten daha fazla imtiyaz sahibi olmasını gerektirmiş ve onun annelik vazifesinin öncesi ve sonrasında maruz kaldığı zorluklar her iki cinsi birbirinden ayırmıştır. Doğrusu bu farklılık cinsiyet temelli bir yaklaşım olup kadın-erkek arasındaki anatomik ve fizyolojik farklılıktan kaynaklanmaktadır. Toplumsal cinsiyet ise bu iki cins arasındaki psikolojik, sosyal ve kültürel farklılıklara yoğunlaşır. Bu iki cinsi ayıran özelliklerin

³²⁸ Mccann, *Feminizm Kitabı*, 45; Abdullah Süren, *Üçüncü Dalga Feminizm'in Türkiye'ye Yansımaları* (Ardahan: Ardahan Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 33-34.

³²⁹ Gültekin, "Bilimsel Araştırmalarda Kadın-Erkek Farklılıkları", 16.

³³⁰ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 30-31.

³³¹ De Beauvoir, *İkinci Cinsiyet*, 65.

³³² Vecdî, *Müslüman Kadın*, 30.

biyolojik kökenli mi yoksa kültürel bağlamda mı geliştiği hakkında bir uzlaşma mevcut değildir. Sosyologlar bu konuda cinsiyetin biyolojik, toplumsal cinsiyetin ise kültürel süreçte geliştiğini düşünmüştür.³³³

Vecdî “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği” yöntemlerine ve düşüncelerine dolayısıyla kadın erkek eşitliği hakkındaki yaklaşımlara olumsuz bir tavır takınmaktadır. Vecdî, bu iki cinsin eşitliğinden ziyade farklılığı üzerinde durur. Bu farklılıkları fiziksel, sezgisel, bilişsel ve duygusal olarak detaylıca inceler.³³⁴ İki cins arasındaki bu farklılığı eksiklik veya üstünlük olarak addetmez aksine imtiyaz ve düzen olarak niteler.³³⁵

Vecdî, insanı sosyal bir varlık olarak incelerken kadını ötekileştirmez ve onu ikinci sınıf bir muameleye maruz bırakmaz. Ona göre iddia edildiği gibi kadın erkeğin “ötekisi” değildir. Kendisi bu iki varlığın birbirini tamamladığını ve özünde bir bütün haline geldiğini söyler. Toplumun yararına olduğu için her bir ferdin tabiatına uygun olanı yapması gerekirken bu iki varlığın tabii vazifelerini bırakarak farklı alanlara yönelmesini kemale aykırı görür.³³⁶ Onun nezdinde bu iki cins eşit olmayıp birbirlerinin eksiklerini ve kusurlarını örten birbirini tamamlayan birer pazıl parçası gibidir.³³⁷ Onun bu perspektifi cinsiyetler arasındaki iş bölümünü ortadan kaldıran ve sosyo-sembolik bir proje olan feminist politikasına aykırıdır.³³⁸

Vecdî’ye göre eşitliğin ölçütü kuvvetlerin dengeli olmasından geçmektedir, kuvvetler dengeli olmadıkça eşitlik var olamaz. Bu bağlamda kuvvetleri farklı iki cinsle eşit şartlar sağlamak tutarsızdır.³³⁹

Vecdî’nin her iki cinsi birbirinden bağımsız biçimde ele aldığı görülmektedir. O, kadını bedenlen erkeğe oranla daha zayıf, ilmi kabiliyet cihetiyle de daha geride olduğunu düşünmektedir. Bu iki zaaf olarak adlandırdığı özellikler kadını erkekten aşağıda görüp küçük düşürmek için değildir.³⁴⁰ Vecdî’ye göre bu imtiyazlar üstünlük kavgası olmayıp kadının da erkekten üstün olduğu noktalar mevcuttur. Kadının erkeğe nazaran son derece

³³³ Anthony Giddens - Philip W.Sutton, *Sosyolojide Temel Kavramlar*, ed. Gülben Salman, çev. Ali Esgin (Ankara: Phoenix Yayıncılık, 2014), 185-186.

³³⁴ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 28-31.

³³⁵ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 28.

³³⁶ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 32.

³³⁷ Muhammed İmare, *Mekanetü'l Mer'a fi'l-İslam* (Kahire: Daru's-Salam Yayınları, 2013), 17.

³³⁸ Rosi Braidotti, *Kadın-Oluş Cinsel Farkı Yeniden Düşünmek*, ed. Sinem Özer, çev. Ece Durmuş - Münevver Çelik (İstanbul: Otonom Yayınları, 2019), 30.

³³⁹ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 93-94.

³⁴⁰ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 154.

dakik ve faal olan şuuru, ince hisleri ve duyguları gibi özellikler ile donatıldığına vurgu yapmıştır.³⁴¹ İki cins arasındaki fiziksel özellikler ve bu özelliklerin yansıması olarak gelişen davranışlar, duygular hatta hisler bu iki cinsi birbirinden ayırmaktadır. Her iki cins arasındaki farklılığa odaklanan bu yaklaşımın kadını ötekileştirmedeği kanaatindeyiz.

Vecdî'nin kadın-erkek cinsine yönelik görüşlerinde İslami perspektif ağır basmaktadır. Onun eşitlik karşısındaki tutumu da buna göre şekillenmiştir. Ona göre kadının değeri İslam ile hiç olmadığı düzeye ulaşmış ve özellikle annelik vazifesi ile kadına toplumun inşası noktasında büyük önem verilmiştir. Dolayısıyla erkek toplumun inşası noktasında kadının bu özelliğinden yoksun olup kadına eşit olamamaktadır. Eşitlik kavramı yerine her iki cinsin yararına uygun düşen adalet kavramının kullanılması ise konuyu sağlıklı bir zemine taşımaktadır. Vecdî, probleme birey esaslı yaklaşmamaktadır. Ona göre bireyler eşit olmayıp birbirlerini tamamlayan bir bütün olarak hareket etmeli ve toplumsal yapıya katkı sağlamalıdır.

1.2.3. Özgürlük ve Tesettür

Özgürlük, bireylerin kendi eylemlerinin faili oldukları ve yaptıkları şeyler üzerinde bir denetimleri olduğu varsayımına dayanan bir kavramdır. Bireyin dışarıdan karşılaşılabileceği baskı, etki veya zorlama durumundan bağımsız olması, kendisini arzularına, ideallerine ve isteklerine göre yönlendirmesi durumudur.³⁴² İnsan kişiliğinin, özünün ve kendi davranış stiline etkili olması durumudur. Özgürlük, serbest olma, bir şeye bağlı olmama, seçme gücü ve imkânı olup istenç özgürlüğü (hür irade), kişisel özgürlük, düşünme özgürlüğü ve toplumsal özgürlük gibi çeşitleri mevcuttur.³⁴³

İnsan istenci özgürdür demek insanın istemesinin kaynağı kendisidir demektir. İnsan istemelerinde özerk ise özgürdür. Bu istemenin engellenmesi ya da dışarıdan bir zorlamaya maruz kalması insanın istenç özgürlüğünü eksik duruma getirmek demektir. Bu bağlamda istenç özgürlüğü ve kişisel özgürlük arasında sıkı bir bağ vardır. Çünkü istenç özgürlüğü kişinin istemesine temel olmasından başka bir şey değildir. Düşünme özgürlüğü; kimilerine göre kişinin dışarıdaki etkiden kurtularak düşünme özerkliği

³⁴¹ Muhammed Ferîd Vecdî, "Müslüman Kadını", çev. Mehmet Akif Ersoy, *Sırât-ı Mûstakîm Mecmuası* 1/6 (Ekim 1908), 84.

³⁴² Cevizci, "Özgürlük" 311.

³⁴³ Bolay, "Özgürlük" 216.

kazanması demek olup özellikle dinsel inançlardan soyutlanmış olarak düşünmek demektir. Toplumsal özgürlük ise yasaların koruyuculuğu altında ve yasaların sınırları içerisinde başkalarının özgürlüğüne kısıtlama getirmeden hareket edebilme demektir. Bu bağlamda J.J. Rousseau (öl. 1191/1778), toplumsal özgürlüğü, insanın kendi yasalarını kendisinin koyması olarak görmüştür.³⁴⁴

Özgürlük determinizmin karşıtı gibi görünmektedir. Ancak çoğu sosyolog insanların ancak belirli sınırlar (psikolojik, ya da kültürel bağlamda) içerisinde kurallara bağlı kalarak hareket edebileceklerini kabul ederler. Öyleyse arka planda determinizmin varlığını yadsımamak gerekmektedir.³⁴⁵ İnançlar, ihtiyaçlar, tabii ve sosyal çevre gibi etkenler düşünüldüğünde insanın ne kadar özgür olduğu hususu tartışmaya açıktır. Bu sebeple mutlak özgürlükten bahsetmenin zorluğu üzerinde her zaman durulmuştur.

Özgürlük kavramı konumuz gereği özel manada ele alınmış olup kadın cinsini yakından ilgilendirmektedir. Özgürlüğün tesettür ile benzer noktalarda konu edinmesi Müslüman kadını yakından ilgilendirmiş hatta bazı günümüz araştırmacıları tarafından esaret ve eğitimsizlik kaynağı olarak görülmüştür. Kasım Emîn (öl. 1325/1908), kadının toplumdaki yeni rolü hakkında “Yeni Kadın” imajı çizmiş ve örtünün kaldırılmasını öngören milliyetçi yaklaşımları benimsemiştir.³⁴⁶ O, örtüyü kadının özgürlüğünü engelleyen bir unsur olarak görmüştür.

19. yüzyılda sistemleşen feminist söylem Müslüman ülkelerinde ortaya çıkan kadın sorununa zemin hazırlamıştır. Müslüman kadınların toplumsal durumu ve hakları hakkındaki çözüm arayışları ilk olarak sömürgeci oryantalist erkeklerin tartışmalarıyla başlamıştır. Bu tartışmaların konusu ataerkil yapının etkisi, haklarını savunamayan eve hapsedilmiş kadınlardır. Diğer taraftan oryantalistler, İslam dinine dair olumsuz bir imaj ortaya koymak amacıyla kadının tesettürü gibi konuları daha fazla konu edinmiştir. Bu söylemler kadının toplumdan geri kalmışlığı ve eğitim hakkı gibi sloganlar üzerine yoğunlaşmıştır. Kadınlar özgürleştirilmeli sloganı ile yeni bir kadın imajı çizilmek istenmiş ve tesettürün kaldırılması gerektiği düşünülmüştür. Bir nevi kadının eksiklikten ve geri kalmışlıktan kurtulmasının tek yolu tesettürün ortandan kalkmasıyla

³⁴⁴ Akarsu, “Özgürlük” 145-156.

³⁴⁵ Marshall, “Sosyoloji Sözlüğü”, “İradecilik” 348.

³⁴⁶ Güç, *Bir Müslüman Kadının Sorunu ve Feminizm’e Nasıl Bakmalı*, 80.

ilişkilendirilmiştir.³⁴⁷ Müslüman reformcu düşünürlerden olan Kasım Emîn’de yeni bir toplumun inşasında kadının tesettürden kurtulması gerektiğini savunanlardan biridir.

Batı’nın özgürlük anlayışını savunan ve onu toplumun gelişmesine örnek kabul eden Kasım Emîn’e göre; aile hayatında erkek kadına hapis hayatı yaşatarak bir köle misali onun özgürlüğünü engellemektedir. Bu ise kadının doğal hakkı olan özgürlüğünü ondan mahrum etmektedir. Bu geri kalmış toplumsal yapı veya iki cins arasındaki ilişki, gelişimini tamamlamamış ilkel Antik Yunan’da kendine yer bulmuştur. ³⁴⁸ Özgürlük, insan türünün gelişmesi ve mutlu olmasının en büyük öncülüdür. Bundan dolayı başarının sırrını yakalayan milletler özgürlüğü insan haklarının en önemli öncülü addetmişlerdir. Buradan hareketle özgürlük, insanın düşüncesi, eylemi ve iradesinde hür olabilmesi demektir. ³⁴⁹ İşte bu hürriyet anlayışı ile kadınlar, yaşam standartlarını ve eğitimlerini şekillendirmelidir. ³⁵⁰

Vecdî, genelde Batı’nın özelde Kasım Emîn’in toplumsal cinsiyet eşitsizliği bağlamında ortaya koyduğu özgürlük iddiasını tutarsız bulmaktadır. Ona göre bu özgürlük iddiası varoluşun değişmez kuralları ile çelişmektedir. ³⁵¹ Öyle ki Kasım Emîn’in kastettiği özgürlük tasavvuru hayali olup bu istek erkekler ile kadınlar arasındaki tabii farkın artmasına sebep olmaktadır. ³⁵²

Esaretin sebebine gelince kadının tarihine vurgu yapan Kasım Emîn, kadınların ilk çağlarda hür olarak yaşadıklarını ve ailenin oluşmasıyla kadınların hakiki esarete maruz kaldığını ifade eder. ³⁵³ Vecdî, tarih boyunca hür yaşayan kadının neden aile müessesini tercih ederek esarete maruz kalmayı tercih ettiğini dolayısıyla bu kanının nasıl toplumsal bazda kabul gördüğünü merak eder. Vecdî’ye göre kadınların özgür addedildikleri dönem onların ötekileştirildiği dönem olup kadın cinsi ancak aile kurumunun oluşmasıyla hakiki değere ulaşmıştır. ³⁵⁴ Dolayısıyla düşünürümüze göre özgürlük, “*Her türlü kısıtlamadan ve bağlayıcılıktan yoksun ve soyutlanmış*” anlamı taşımamaktadır. Ona göre özgürlük; adalet prensibini barındırmalı ve İslami yasamanın çizdiği sınırlar içinde olmalıdır. Öyle

³⁴⁷ Güç, *Bir Müslüman Kadının Sorunu ve Feminizm’e Nasıl Bakmalı*, 67-69.

³⁴⁸ Kasım Emîn, *el-Mer’etu’l Cedide* (Kahire: Müessesetü’l-Hindâvî, 2012), 25-26.

³⁴⁹ Emîn, *el-Mer’etu’l Cedide*, 26.

³⁵⁰ Emîn, *el-Mer’etu’l Cedide*, 27.

³⁵¹ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 28.

³⁵² Vecdî, *Müslüman Kadın*, 32.

³⁵³ Emîn, *el-Mer’etu’l Cedide*, 27.

³⁵⁴ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 53-54.

ki bu hakiki adalet olup bu sınırın aşılması bireyin de içinde bulunduğu toplumsal yapıyı zedelemektedir. Buna göre özgürlük, belirlenen kanunları aşmamalı ve toplumsal yapıya zarar vermemelidir.³⁵⁵ Buradan hareketle esaretin asıl kaynağını aile içinde aramak tutarsızdır. Vecdî'ye göre esaretin asıl kaynağı kadınların özgürlük adı altında istek ve arzu kaynağı bir tür meta haline getirilmesidir. Bunun en büyük belirtisi ise bu zarif varlığın geçimini sağlaması için çalışmasından kaynaklanmaktadır.³⁵⁶

Kasım Emîn'e göre kadınların örtünmeleri onları en açık biçimde köleleştirmektedir. Ona göre tesettür (hicap) eski adetlerden olup ilkel toplulukların uygulamalarındandır. Kadının özgürlüğü yolunda atılması gereken ilk adım ise hicabın ortadan kaldırılmasıdır.³⁵⁷

Vecdî, tesettürün kaldırılmasını özgürlüğün bir şartı olarak görmemektedir. Hatta tesettür bir toplumun başarı noktasındaki en önemli öncüdür. Kadın ve erkeği toplumsal düzenin bir parçası olarak inceleyen düşünürümüz, erkeğin toplumda daha baskın bir rol almasını ön plana çıkarırken kadını toplumun başarısı noktasında en önemli etken olarak görür. Bu başarının ardındaki en büyük öncülün kadının tesettür kisvesine bürünmesinden kaynaklandığını söyler. Roma'nın siyasi, kültürel, ahlaki ve ekonomik başarısında kadınların önemli katkısı olduğunu düşünen Vecdî, kadının o dönemde örtülü olduğuna dikkat çekmektedir. Kadınların o dönemde örtünmeye oldukça önem verdiğini hatta hizmetçilerin bile bol elbiseler tercih ettiğini, vücudunu tam örtecek aba şeklinde kıyafetler tercih ettiklerini ifade eder.³⁵⁸ Roma'nın yıkılışının ardındaki genel sebebin toplumsal kaynaklı olduğunu ve bu çöküşün ardındaki özel sebebin ise kadının örtüyü hayatından çıkarmasıyla bağdaştırır. Bir nevi Roma'nın siyasi fesadının ardındaki temel sebep toplumsal düzenin bozulması ve ahlaki yapının zedelenmesidir. Kadınların toplumsal ilerleme yolundaki rolüne vurgu yapan Vecdî, kadının tesettürü hayatından çıkarmasıyla toplumun yıkılması arasında bir bağ olduğuna işaret eder.³⁵⁹ Toplumsal düzenin ve ahlakın harap olmasına sebep olan bu tercih kadının ötekileştirilmesine ve değersizleştirilmesine yol açmıştır. Öyle ki kadın cinsi et yemek, gülmek ve söz söylemek gibi basit değerlerden bile alıkoymuştur. Bu esaret süreci kadın cinsine olan olumsuz

³⁵⁵ Vecdî, *el-Medeniyyetu ve'l-İslam*, 43.

³⁵⁶ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 58.

³⁵⁷ Emîn, *el-Mer'etu'l Cedide*, 30-31.

³⁵⁸ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 99.

³⁵⁹ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 100.

muamelenin artmasına sebep olmuş ve Roma'nın seçkin kişilerince kurulu bir cemiyet tarafından kadının ruhu var mıdır gibi tartışmalar yapılmıştır.³⁶⁰

Roma toplumun inşası ve terakkisi noktasında en büyük etken kadının oynadığı bu roldür. İlerleyen dönemde kadınların tiyatro sahnelerinde görünmesi, şarkılar söylemesi ve eğlence meclislerinde bulunması ile kadın bulunduğu statüyü kaybetmiş ve kadının evdeki rolünden kaynaklı Roma toplumunun ütöpik terakkisi zamanla yıkılmaya başlamıştır.³⁶¹

Buradan hareketle düşünürümüze göre; tesettürün eski adetlerden olması eziklik veya esaret kaynağı olmayıp toplumun ilerlemesi noktasında herhangi bir engel teşkil etmemektedir.

Vecdî, tesettür bağlamında on üç asırdan beri varlığını sürdüren İslam'ın öngördüğü kadın profilini ve ona biçilen rolü tutarlı bulmaktadır. Müslüman kadın, İslam'ın doğuşundan beri tesettür ile toplumsal yapıyı korumuş ve geliştirmiştir.³⁶² Vecdî'ye göre tesettür toplumsal düzen için bir tür gerekliliktir, onun terk edilmesi ve hürriyet ile bağdaştırılması ise yabancı bir özgürlük anlayışı olup haddi aşmaktır. Bu özgürlük söyleminin ise hakikat ile bağdaştırılması tutarsızdır.³⁶³

Vecdî'ye göre toplum da kadınların örtünmesi ve hürriyeti hakkında erkeğin rolü büyüktür. Kendisi tesettürü erkeğin kadını kollaması ve gözetmesi gibi hususlar ile bağdaştırırken kadınların tarih boyunca erkek boyunduruğuna bağlı kalmayı kabul etmelerini bunu kanıtlar nitelikte bulmuştur.³⁶⁴ Düşünürümüze göre aile içi bu düzen kadın cinsi için bir olumsuzluk sayılmamaktadır. Çünkü ona göre kadınların erkeklere karşı tevazu göstermesi bir tür esaret kaynağı ise erkeklerin bir ömür kadınların bütün ihtiyaçlarını gidermesi, kollaması ve gözetmesi bir tür köleliktir.³⁶⁵ Buradan hareketle Vecdî, sadece kadın cinsini kısıtlamaz ona göre erkek de hür olmayıp toplumsal düzenin ve fitratın ön gördüğü biçime uymalıdır.³⁶⁶

³⁶⁰ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 103.

³⁶¹ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 99/101.

³⁶² Vecdî, *Müslüman Kadın*, 105.

³⁶³ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 106.

³⁶⁴ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 90-92.

³⁶⁵ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 95.

³⁶⁶ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 95.

Kasım Emîn, tesettürün kadınların özgürlüğü, eğitimi, zaruret halinde çalışması gibi zararlarının yanı sıra zevç ve zevceyi akli ve ahlaki hayattan nasipsiz bırakması gibi zararları olduğunu iddia etmiştir. Buna göre toplum bedeninin yarısı felce uğramış bir insan gibidir.³⁶⁷ Örtülü olmanın diğer zararlarına gelince; kadınların sıhhatlerini olumsuz yönde etkiler, evlenecek erkeğin onu görmesine engel olur ve boşanma oranlarını artırır, kadınların eğitim ve öğretim hayatına engel teşkil eder, şeklinde özetlenebilmektedir.³⁶⁸

Vecdî'ye göre tesettürün sağlığa zararlı olduğu iddiası tutarsızdır. Çünkü bunun doğru kabul edilmesi halinde on üç asırdır süregelen İslami gelenek bütün Müslüman kadınların kalıtım yoluyla bu zarara ve hastalığa duçar olmalarını gerektirmeliydi. Bu ise günümüzde müşahade edilmemektedir.³⁶⁹

İkincisi: tesettürün boşanma oranını olumsuz etkilediği hakkındaki itirazdır. Vecdî'ye göre boşanma oranı Müslümanlara mahsus bir şey olamayıp Müslüman olmayan ve tesettürü benimsemeyen toplumlarda da vuku bulabilmektedir.³⁷⁰ Doğrusu boşanma eylemi toplumsal bir problem olup tesettür ile ilintisi zayıftır.

Üçüncüsü: Kadının eğitimi hakkındaki itirazdır. Vecdî'nin kadının eğitimi hakkındaki görüşleri kısıtlayıcıdır. O, kadının eğitiminin birtakım düzenlemeler dâhilinde gerçekleşebileceğini ifade eder. Ona göre bir kız çocuğunun yedi yaşından on iki yaşına kadar olan sürede eğitimi için bir problem bulunmamaktadır. Bu beş senelik süre kadının akli gelişiminin temeli için yeterli bir süreç olup hemcins öğretmenler aracılığıyla yükseköğretim de yapabilmektedir.³⁷¹ Dolayısıyla Vecdî'ye göre belirli şartların sağlanması halinde tesettür kadının eğitimine engel değildir.

Buradan hareketle Vecdî, tesettürün zikredilen hususlara engel teşkil ettiği gibi bir yanılgıya karşı çıkar ve aksine birden fazla faydası olduğundan söz eder. Tesettürün kadın için birtakım zararları varsa bile faydasının zararını galebe çaldığını düşünür.³⁷²

Tarihsel bağlamda İslam'ın kadına sağladığı imtiyazı ön plana çıkartan Vecdî, İslam öncesi kadının durumunun yanı sıra yakın dönem Batı kültürünün aksine kadının eğitim ve özgürlük noktasında İslam ile asıl değere ulaştığını düşünmektedir. Buna örnek

³⁶⁷ Emîn, *el-Mer'etu'l Cedide*, 39; Vecdî, *Müslüman Kadın*, 116.

³⁶⁸ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 123.

³⁶⁹ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 123.

³⁷⁰ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 123.

³⁷¹ Vecdî, *Müslüman Kadın*, 127.

³⁷² Vecdî, *Müslüman Kadın*, 121.

olarak asr-ı saâdet dönemimde kadına atfedilen değer ve onun konumu ile İslam'ın özgürlükçü yapısına vurgu yapmaktadır.³⁷³

İslam öncesi kadınların büyük çoğunluğu nefsi ve bedeni zorluklarla karşı karşıya kalmış bir tür köle hükmü görmekte ve bütün doğal haklarından mahrum kalmış bir vaziyette idi. Kadın cinsi olumsuzluk emaresi addediliyor ve kadının ruhunun varlığı tartışılıyordu. Gülmesi, konuşması ve hatta et yemesi bile yasaklanıyordu.³⁷⁴ İslam, kız çocuklarının diri diri toprağa gömülme âdetini, cariyelerin yanı sıra hür kadınların bile miras yoluyla varislere bir meta gibi miras bırakılmasını ve bunların yanı sıra sayısız zulmü ve haksızlığı kaldırmış kadını hak ettiği değere çıkarmıştır.³⁷⁵ İslam, kadını eğitim noktasında sınırlamamış, ihtiyaç dâhilinde erkeklere eğitim vermesini mubah kılmış, evlilik akdinde özgürlük tanımış, kendi malında tasarruf hakkı sunmuş, ilim, ibadet ve yardımlaşma meclislerine iştirak hakkı vermiştir. Avrupa kadınının 19. yüzyılları ancak ulaşabildiği bu haklar İslam'ın ilk dönemlerinde teşekkül etmiş imtiyazlardan bazılarıdır.³⁷⁶

Buraya kadar Vecdî'nin tesettür ve özgürlük hakkındaki tavrını şu şekilde ifade edebiliriz. Bütün insanlığın ve özellikle kadınların selameti için tesettür zaruridir. Zira tesettür onun istikbalinin kefilisi olup esaret unvanı değildir. Örtülü olmak kadının kemaline mâni olmaz aksine kemaline hazırlar. İslam dininin kadın hakları hakkındaki yaklaşımı o cinsin yaratılışına bütün hususiyet melekelerine tamamen uygundur. Vecdî'nin tesettür müdafaasının ardında taassup, adet ve geleneklerin tesiri, taklit gibi saikalar mevcut değildir. Onun maksadı aleni bir gerçeği ortaya çıkarma isteği ve fitrata uygun biçimde hareket etmekten ileri gelmiştir.

³⁷³ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 388-389.

³⁷⁴ Vecdî, *el-İslamü Dinü'l-Hidaye ve'l-İslah*, 206-207.

³⁷⁵ Süleyman Ateş, "İslam'ın Kadına Getirdiği Haklar", *İslamî Araştırmalar Dergisi* 5/4 (04 Ekim 1991), 320-322.

³⁷⁶ Vecdî, *Münekaşat ve Rudud*, 388.

SONUÇ

Düşünme eylemi insanın karşı koyamadığı zorunlu bir eylemdir. Thales ile başlayan felsefî düşünce birçok fikir akımının doğuşuna kapı aralamış ve günümüze kadar farklı renk ve biçimde varlığını sürdürmüştür. Düşünme eylemi kadar insanın inanç evresi de bir o kadar eskidir. İnsan var olduğu her an maddi âlemin ötesinde tabiatüstü bir güce inancı da var olmuştur.

19. yüzyıla gelindiğinde İslam inancını ve düşüncesini en çok tehdit eden düşünce sistemlerinin başında materyalizm, pozitivizm, darwinizm ve feminizm gelmektedir. Bu düşünce akımları insanın varoluşu hakkında birtakım teoriler ortaya atmış, insanı inanç bağlamında etkilemiştir. Günbegün gelişen ve farklı yöntemler geliştiren bu akımlar Allah'ın varlığı hakkında da derin şüphelere yol açmıştır.

Allah'ın varlığına şüpheyle yaklaşan ilk düşünce sistemi materyalizmdir. Vecdî, felsefî düşünceye mesafeli yaklaşmamış ve ilk dönem filozoflarını inanç bağlamında materyalist anlayıştan ayırmıştır. Vecdî, ilk atomcu görüşleri ruha yüklenen anlamdan ötürü düalist, günümüz materyalizmini ise tekçi olarak nitelemiştir. Onun bu bölümde eleştirdiği düşünce sistemi Demokritos'un materyalist anlayışından ziyade tekçi addedilen günümüz materyalizmdir.

Materyalizm'in madde ve kuvveti aynı şey addetmesi maddenin sınırlarını daraltmış maddesiz kuvvet ve kuvvetsiz maddenin varlığı bu düşünceyi akamete uğratmıştır. Zira atomların, çekirdeklerinde bulunan pozitif, negatif ve nötr enerjiden teşekkül ettiği ortaya konarak enerji merkezli bir sistemin düşünülmesi daha tutarlı bir yaklaşım olarak görülmüştür.

Vecdî, maddeye ezeli ve ebedî gibi özellikler atfedilmesine karşı çıkmış ve evrendeki bütün olaylara atıl madde üzerinden açıklama getirilmesini tutarsız addetmiştir. Onun atıl madde yerine kuvvet ve enerji odaklı bir anlayışı benimsemesi, açıklamalarında ruh kavramına yer vermesi ve ilk illeti madde dışı bir kuvvette araması salt fikir yürütme olmayıp tümüyle teolojik bir yaklaşımdır.

İnsanı inanç bağlamında etkileyen ikinci düşünce sistemi pozitivizmdir. Vecdî, pozitivizmin bilgi araçlarından olan bilimselliğe, gözleme, deneye ve duylara karşı olumlu yaklaşmış ve kullanılması gerekken bilgi araçları olarak görmüştür. Onun bu bilgi araçlarına karşı olumlu tavrı bu bilgi araçlarını, vahiy temelli bilgiye yeğlediği anlamı

taşınamamaktadır. Ona göre mutlak hakikat bağlamında vahiy temelli bilgi esas olup güvenilir tek bilgidir.

Vecdî'nin bu bilgi araçlarına karşı olumsuz tavrı bu bilgi araçlarının kendi sahası dışına çıkıp mutlak hakikat bağlamındaki yaklaşımlarıyla ilintilidir. Ona göre mutlak hakikat bağlamında bilimsel yöntem insan zihninin ürünü olması ve gelişen ve değişen bir sistem olması hasebiyle görelidir. Bundan dolayı bilimin sabit bir yapı benimsememesinin yanı sıra bilimsel veriler ile metafizik yapılmasına karşı çıkmış ve her iki başlık kendi zemininde incelenmesi gerektiği düşünülmüştür.

Pozitivizm'e göre gözlem ve deneyi anlamlı kılan duyuların doğruya erişme noktasında katkısı büyüktür. Çünkü deney ve gözlem ancak duyular aracılığıyla anlamlı hale gelip akla nüfuz etmektedir. Ancak bilginin temelinde duyuların olması ile salt duyuların tercihi arasındaki nüans açıktır. Vecdî'nin tutarsız addettiği yöntem bilgi aracı olarak salt duyuların tercihi olsa gerektir.

Auguste Comte'un insanın zihinsel evrimi ile ilintili oluşturduğu üç hal yasası kendi içinde birleşme kabul etmeyen evrelerden meydana gelmektedir. Vecdî ise insanın birtakım evrelerden geçerek hakikate ulaşmasını imkân dahilinde görmektedir ancak bu evreler Comte'un aksine insanı ilahî bilgiden mahrum etmediği gibi her bir evrenin birlikte olması da imkân dahilindedir.

Düşünce sistemlerinden üçüncüsü olan Darwinizm, türlerin kökeni, evrimi doğal seçim ve kalıtım gibi hipotezlere varoluşsal açıdan insanı etkilemiştir. Vecdî'ye göre türlerin kökeni hakkında ortaya atılmış tutarlı bir yaklaşım mevcut değildir. Ona göre rastlantı fikriyle temellenen ilk yaşam organizmalarının diğer gezegenlerden gelen sporlarla atıldığı düşüncesi ihtiyattan uzak bir teoridir.

Evrin teorisi türlerin sabit olmadığını dolayısıyla türlerin peyderpey değişimini öngören bir anlayıştır. Vecdî, türlerin değişmez olması ve türler arası geçiş evrelerinde ara formun varlığı hakkındaki belirsizlikler nedeniyle evrim teorisine mesafeli yaklaşmıştır. Öte yandan maymun ve insan arasındaki fizyolojik farklılıktan yola çıkarak insanın maymundan evrildiği görüşüne karşı çıkmıştır.

Vecdî'ye göre doğal seçim bir tür hayat mücadelesidir. Bu hayat mücadelesi Darwin'in adil doğal seçiliminin aksine acımasız ve dengesizdir. Ona göre bu

mücadelenin dengede tutulması ve insanın hayata tutunabilmesi için ilahî bir müdahale gerekli olup nübüvvet ile desteklenmelidir.

Vecdî, kalıtım hakkında teolojik bir yaklaşım benimsemiş ve hayvanları insanlardan ayırarak hayvanların ilahî ilhama mazhar olduğundan söz etmiştir. Öte yandan canlıların yaşam döngüsünü ve faydalı sıfatların aktarımı noktasında çevrenin etkisini reddetmiş ancak protoplazma karşısında tarafsız bir tutum sergilemiştir. Vecdî, körelmiş organlar teorisine benzer şekilde ilahî bir yaklaşım sergilemiş ve takdir bağlamında incelemiştir. Ona göre canlılar çevreye uyum sağlayacak organlar ile donatılmıştır. Öte yandan canlıların bulundukları ortama tedricen uyum sağlamasını ve organların buna bağlı olarak değişmesini uzak görmez bu varsayımı ilahî takdir ile bağdaştırır.

Vecdî'nin evrim hakkındaki değerlendirmelerinde iki yol takip ettiği görülmektedir. Birincisi Allah inancına aykırı düşecek noktalarda evrim teorisine eleştiri getiren bilim insanlarının görüşlerinden istifade etmektedir. Diğer bir yol ise evrimin reddedilmesi mümkün olmayan yönlerini ilahî takdir düşüncesiyle birleştirmesidir. Dolayısıyla canlılarda meydana gelen değişim ve gelişimin Yüce Allah'ın takdiri yani canlılar için koyduğu tabii ölçüler çerçevesinde oluştuğu neticesine varmaktadır.

Bu düşünce sistemlerinden dördüncü ise kadın haklarının gelişmesi ve iyileştirilmesi için birtakım önermeler ortaya koyan feminizmdir. Vecdî, feminizmin kadın cinsine yönelik ortaya koyduğu taslağı kabul etmemiş ve toplumsal ilerleme noktasında her cinsi kendi içinde değerlendirmiştir. Ona göre her iki cinse tahsis edilmiş özelliklerin birbirinden ayrılması, kadının rakik bir cins olması ve annelik vazifesinin ona tahsis edilmesi her iki cins arasındaki benzerliği ortadan kaldırdığı gibi kadını vazife noktasında erkekten ayırmaktadır. Ona göre kadının annelik vazifesi iddia edildiği gibi onu evin bekçisi veya yaratıcısı kılmamıştır. Onun bu vazifeyi yerine getirecek ayrıcalıklar ile donatılması onu erkek cinsinden ayırmış fitratın ve tabiatın öngördüğü forma evirmiştir.

Vecdî, toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamındaki feminist söyleme eleştirel yaklaşmıştır. Ona göre her iki cins arasındaki fiziksel özellikler ve bu özelliklerin yansımaları olarak gelişen davranışlar, duygular ve hisler bu iki cins arasındaki farkı ortaya koymaktadır. Dolayısıyla kadın=erkek denklemi tutarsız bulunmuştur. Ona göre eşitlik

iddiası bir tür üstünlük kavgası olmayıp her iki cins kendine mahsus özellikler ile donatılmış ve birbirini tamamlayan bir bütün gibidir. Dolayısıyla Vecdî'nin görüşlerinde İslami perspektif ağır basmakta olup onun kadın erkek arasında ortaya koyduğu taslak tümüyle sosyo-sembolik proje olan feminist politikaya aykırıdır.

Vecdî, özgürlüğün değer indeksiyle paralel biçimde incelenmesini tutarlı bulmamaktadır. Ona göre özgürlük, her türlü kısıtlamadan soyutlanmak olmayıp özgürlük anlayışı bünyesinde adalet prensibini barındırılmalı ve toplumsal yapıya zarar vermemelidir. Diğer taraftan ona göre Kasım Emîn'in kadının tesettürü ve kadına birtakım zararları olduğunu, onun özgürlüğüne engel teşkil ettiğini düşüncesi tutarsızdır. Çünkü kadın özgürlük ve değer anlamında İslam ile hiç olmadığı değere ulaşmıştır. Tesettür, kadının kemaline engel teşkil etmediği gibi kadının özgürlüğüne de engel değildir.

Ferîd Vecdî, bu fikir akımlarını kendine has bir yöntem ile el almış ve çoğunlukla dini kaynaklı metinleri referans göstermemiştir. Konuyla ilgili genel olarak bilim insanlarının yaklaşımları ve yer yer onun yönlendirmeleriyle bu fikir akımları kendi zemininde tartışılmıştır. Onun maksadı fikir akımlarının içinde bulunduğu tutarsızlığı yine kendi yöntemleri ile açıklama getirmek istemesidir.

Ele aldığımız Materyalizm, Pozitivizm, Darwinizm ve Feminizm gibi fikir akımları kendi içinde birbirinden ayrılmaktadır. Bu akımların ortak noktası her birinin beşerî anlam ve kabuller neticesinde teşekkül etmiş olmasıdır. Materyalizm, maddi âleminde dışında bir âlemi kabul etmeyerek pozitivizm, İslam dinini gerici ve ilkel bir din kategorisine koyarak darwinizm, tesadüf ve rastlantı fikirlerinin yanı sıra tamamen maddeci mekanist evrim anlayışıyla bir yaratıcı fikrine karşı çıkmaktadır. İnanç bağlamında bu akımların yöntemleri, bulguları ve doğruları kusurlu olup farazilerden teşekkül etmiştir. İnsanın maddi özelliğinin yanı sıra ruhi tarafı yok sayılmış ve yeni bir makine insan ortaya çıkarmak istenmiştir.

İnsan hayatının her evresinde bilimsellik, akıl ve duyuların yanı sıra onun ruhuna hitap edecek bir şey aramaktadır. Bu onun evrende salt maddeden ibaret olmadığının göstergelerindendir. Bundan dolayı Allah'ın varlığına inanma ihtiyacı her insanda olduğu gibi onun varlığını yitiren insan yaşamamış gibidir. Ama işte insan yaşıyorum diyebilmeli

bunun içinde Allah'ın varlığına inanmalıdır. Allah'ı bilmek ve yaşamak, bir ve aynı şeydir. O hayattır.

KAYNAKÇA

- A. Ronan, Colin. *Bilim Tarihi*. çev. Ekmeleddin İhsanoğlu - Feza Günergun. Ankara: Tubitak Yayınları, 2003.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimler Sözlüğü*. ed. Mehmet Öztürk. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2022.
- Kur'an-ı Kerim Meali*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 15. Basım, 2008.
- Arslan, Ahmet. *İlk Çağ Felsefe Tarihi*. ed. Funda Tan. thk. Kaan Özkan. İstanbul: Alfa Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Ateş, Süleyman. "İslam'ın Kadına Getirdiği Haklar". *İslamî Araştırmalar Dergisi* 5/4 (04 Ekim 1991).
- Aydın, Hüseyin. *Yaratılış ve Gayelilik*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Bayrakdar, Mehmet. *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*. Ankara: Otto Yayınları, 2022.
- Bayrakdar, Mehmet. "Mukaddime". *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*. Ankara: Otto Yayınları, 5. Basım, 2022.
- Bayrakdar, Mehmet. "Tekâmül Nazariyesi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Beyyumî, Muhammed Recep . *Muhammed Ferîd Vecdî el-Katibu'l-İslamî ve'l-Mufekkiru'l-Mevsui`*. Dımaşk: Daru'l-Kalem, 2003.
- Bloch, Olivier. *Materyalizm*. çev. Mine Küpçü. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Atlas Kitap Yayıncılık, 12. Basım, 2018.
- Braidotti, Rosi. *Kadın-Oluş Cinsel Farkı Yeniden Düşünmek*. ed. Sinem Özer. çev. Ece Durmuş - Münevver Çelik. İstanbul: Otonom Yayınları, 2019.
- Büchner, Louis. *Mâdde ve Kuvvet*. ed. Kemal Kahramanoğlu. çev. Baha Tevfik - Ahmed Nebil. thk. Ali Utku. Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2012.
- C. Lewontin, Richard. "Mukaddime". çev. Ergi Deniz Özsoy. *Türlerin Kökeni*. ed. Cumhur Öztürk. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefenin Kısa Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2. Basım, Şubat 2003.
- Comte, Auguste. *Pozitif Felsefe Dersleri*. çev. Erkan Ataçay. Ankara: Bilgesu Yayınları, 2. Basım, 2019.

- Çamdalı, Ünal. “Termodinamiğin ve Sosyal Sistemlerin Yakın Çevre İlişkilerindeki İlginç Benzeşim, Değişim ve Bir Sonuç-Bir Ümit”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 67/2 (Şubat 2012), 214.
- Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni*. ed. Cumhur Öztürk. çev. Ergi Deniz Özsoy. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- De Beauvoir, Simone. *İkinci Cinsiyet*. ed. Emine Sarıkartal. çev. Gülnur Acar Savran. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Direk, Zeynep. “Mukaddime”. *İkinci Cinsiyet*. ed. Emine Sarıkartal. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Donovan, Josephine. *Feminist Teori Entelektüel Gelenekler*. çev. Aksu Bora vd. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019. Basım, ts.
- Edhem, Subhi. *Lamarckizm*. ed. İnan Kalaycıoğulları. thk. Ali Utku. Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2016.
- Emîn, Kasım. *el-Mer’etu’l Cedîde*. Kahire: Müessetü’l-Hindâvî, 2012.
- Ferid, İsmail. *İbtal-i Mezheb-i Maddiyyun*. ed. Ali Utku - Abazar Sepehri. Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2012.
- Ferit Kam, Ömer. *Metafizik*. ed. Suat Ak. İstanbul: Büyüyenay Yayıncılık, 2020.
- Giddens, Anthony - W.Sutton, Philip. *Sosyolojide Temel Kavramlar*. ed. Gülben Salman. çev. Ali Esgin. Ankara: Phoenix Yayıncılık, 2014.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2022.
- Gribbin, John - Gribbin, Mary. *Evrimin Kökeni*. çev. Ozan Karakaş. thk. Kerem Cankoçak. İstanbul: Alfa yayınları, 2022.
- Güç, Ayşe. *Bir Müslüman Kadının Sorunu ve Feminizm’e Nasıl Bakmalı*. ed. Yasin Aktay - Mahmut Hakkı Akın. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- Gültekin, Mücahit. “Bilimsel Araştırmalarda Kadın-Erkek Farklılıkları”. *Aile Akademisi Derneği*.
- Harman, Ömer Faruk. “Kadın”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Hilmi, Ahmed. *Allah’ı İnkâr Mümkünmüdür ?* ed. Saliha Çetinkaya. İstanbul: Büyüyenay Yayıncılık, 2019.
- Hilmi, Ahmed. *Huzûr-ı Akl’ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*. ed. Erdoğan Erbay. thk. Ali Utku. Konya: Çizgi Kitapevi, 2012.
- İmare, Muhammed. *Mekanetü’l Mer’a fi’l-İslam*. Kahire: Daru’s-Selam Yayınları, 2013.
- Julien Offray, La Mettrie. *Makine İnsan*. ed. Ebubekir Demir. çev. Aslı Avcan - Enfal Erkan. Ankara: Fol Yayıncılık, 2022.

- Kâhya, Esin - Öner, Murat. *Modern Biyolojinin Doğuşu*. Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2012.
- Kanaş, Necmiye. *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Materyalizm Eleştirisi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan ve Toplum Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kaya, Mahmut. “Madde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2023.
- Korlaelçi, Murtaza. *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*. Ankara: Kadim Yayıncılık, 5. Basım, 2021.
- Kutluer, İlhan. “Pozitivizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Küroğlu, Burhan. “Tabiatçılar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Lange, Friedrich Albert. *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*. çev. Ahmet Arslan. Ankara: Sentez Yayıncılık, 2016.
- Lütfi, Mustafa. *Red ve İsbât*. ed. İbrahim Hakkı Kaynak - Ali Utku. Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2014.
- Marshall, Gordon. ed. Diana Barthel. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 5. Basım, 2021.
- Mccann, Hannah (ed.). *Feminizm Kitabı*. çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: ALFA Yayınları, 2010.
- Muhammed, Haciri . *Muhammed Ferîd Vecdî Hayatûhu ve Esaruhû*. Kahire: el-Matbaatu'l-Fenniye, 1970.
- Nassar, İsmet. “el-Müfekkîr el-Mısri el-Ezherî Muhammed Ferîd Vecdî”. *el-İstiğrab Dergisi* 27 (2022).
- Notz, Gisela. *Feminizm*. ed. Fatma G. Üstün. çev. Sinem Derya Çetinkaya. Ankara: Phoenix Yayıncılık, 2. Basım, 2018.
- Poincare, Henri. *Bilimin Değeri*. ed. Koray Akçagüner. çev. Fethi Yücel. Ankara: Fol Yayıncılık, 2019.
- Poincare, Henri. *Son Düşünceler*. çev. Hamdi Ragıp Atademir - Süleyman Ölçen. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi Yayıncılık, 2. Basım, 1986.
- Sarı, Mehmet Ali - Bilgehan Yardımcı, Alper. “Henri Poincare'in Bilim Anlayışı Çerçevesinde Bilimin Yapısı ve Değerine Yönelik Görüşleri”. *Tabula Rasa Felsefe ve Teoloji Dergisi* 39 (Aralık 2022).
- Stuart Mill, John. *Auguste Comte ve Pozitivizm*. çev. Enfal Erkan. Ankara: Fol Yayıncılık, 2021.

- Süleyman Hayri, Bolay. *Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*. Ankara: Atlas Kitap Yayıncılık, 2018.
- Süren, Abdullah. *Üçüncü Dalga Feminizm’in Türkiye’ye Yansımaları*. Ardahan: Ardahan Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Taslaman, Caner. *Evrin Teorisi Felsefe ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 28. Basım, 2021.
- Tilci, Önder. *Charles Darwin ve Herbert Spencer Düşüncesinde Evrim Ahlak ve Toplum*. İstanbul: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2022.
- Topaloğlu, Aydın. “Materyalizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Topaloğlu, Bekir. *İslam Kelamcılarına ve Filozoflarına Göre Allah’ın Varlığı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1992.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelam Terimler Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Topçu, Nurettin. *Felsefe*. ed. Ezel Erverdi - İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları, 10. Basım, 2022.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Felsefeye Giriş*. ed. Gülseren Ülken. Ankara: Doğu Batı yayınları, 2022.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Genel Felsefe Dersleri*. İstanbul: Ülken Yayıncılık, 2000.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*. İstanbul: İstanbul Kitabevi Yayıncılık, 3. Basım, 1976.
- Van Der Gaag, Nikki. *Feminizm*. çev. Beyza Sumer Aydaş. thk. Utku Özmağas. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2. Basım, 2019.
- Vecdi, Ferid. *el-Felsefetu’l Hakka fi Bedaiu’l-Ekvan*, ts.
- Vecdî, Muhammed Ferîd. *el-Hadikâtu’l Fikriyye fi İsbâtillâhi bi’l -Berahini’t-Tabiiyye*. Mısır: Daru’t-Terakkî, 1901.
- Vecdî, Muhammed Ferîd. *el-İslam ve Tahriru’l-Fikru’l-İnsani*. Kahire: Daru’l Mısriyye’l-Lübnânî, 2006.
- Vecdî, Muhammed Ferîd. *el-İslamu Dinu’l-Hidaye ve’l-İslah*. Beyrut: Daru’l-Ceyl, 1991.
- Vecdî, Muhammed Ferîd. *el-İslamu fi Asri’l-’İlmi*. Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l-’Arabî, ts.
- Vecdî, Muhammed Ferîd. *el-Medeniyyetu ve’l-İslam*. Mısır: er-Rahmaniyye Yayınları, 1933.
- Vecdî, Muhammed Ferîd. *el-Mer’etu’l müslime*. Mısır: Daru’t-Terakkî, 1901.

- Vecdî, Muhammed Ferîd. “Felsefe-i Maddiyyun ile Felsefe-i Ruhaniyyun Çarpışması”. çev. Ahmed Hamdi Aksekili 12/300 (Haziran 1914).
- Vecdî, Muhammed Ferîd. “Maddiyyun Meslek-i Felsefesinin Edyana Hücumu”. çev. Mehmet Akif Ersoy. *Sebilürreşâd Mecmuası* 12/298 (Mayıs 1914).
- Vecdî, Muhammed Ferîd. *Münekaşat ve Rudud*. Kahire: Daru’l Mısriyye’l-Lûbnânî, 2022.
- Vecdî, Muhammed Ferîd. *Müslüman Kadın*. ed. Selçuk Alkan. çev. Mehmet Âkif Ersoy. İstanbul: Mevsimler Kitap, 2022.
- Vecdî, Muhammed Ferîd. “Müslüman Kadını”. çev. Mehmet Akif Ersoy. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası* 1/4 (Eylül 1908).
- Vecdî, Muhammed Ferîd. “Müslüman Kadını”. çev. Mehmet Akif Ersoy. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası* 1/7 (Ekim 1908).
- Vecdî, Muhammed Ferîd. “Müslüman Kadını”. çev. Mehmet Akif Ersoy. *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası* 1/6 (Ekim 1908).
- Vecdî, Muhammed Ferîd. *‘Alâ Atlâli’l-mezhebi’l-mâddî*. Mısır: Dâru’l-Ma’ârif, 2. Basım, 1931.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ferîd Vecdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1995.
- Yıldırım, Cemal. *Bilimin Öncüleri*. ed. Ebubekir Demir. Ankara: Fol Yayıncılık, 2021.
- Yüce, Yusuf. *Hilmi Ziya Ülken’in Materyalizm ve Spiritüalizme Eleştirel Yaklaşımı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı Yüksel Lisans Tezi, 2009.
- Zeki, Salih. *Hikemiyât*. ed. Ali Utku. thk. Ebubekir Demir. Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2022.